

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА

місячник літератури, мистецтва, критики,
наукового і громадського життя

Рік V.

Мюнхен. Жовтень 1959

Ч. 10 (52)

UKRAINISCHE LITERATUR ZEITUNG
THE UKRAINIAN
LITERARY MAGAZINE
NOUVELLES LITTÉRAIRES
UKRAINIENNES

Adresse: München 2, Karlsplatz 8/III
Tel.: 59 46 67
BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

Herausgeber:
Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.

Postverlagsort: MÜNCHEN

ЛІТЕРАТУРА „РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ“

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Автор цих нотаток випадково (бо в тій друкарні, в якій вийшла ця книжка, друкується й «Українська літературна газета») є свідком того, як експедіється антологія Юрія Лавріненка «Розстріляне Відродження.*» Книжка біля тисячі сторінок, і два таких томи разом становлять великий пакет. Уже перший погляд на книжку не лише сумнів, що це наречті щось справжнє. Ми не схильні впадати в крайність і твердити, що справжнє в нас просто не трапляється, але його досадно мало. Пристрастя до брошур все ж бере верх: наукова брошура, написана з пам'яті, — без науки; літературна брошура — без літератури; публіцистична — без публіцистики. Усе, що ми поставили з прийменником «без», замінене пропагандою. Не конче треба ставитися з презирством до пропаганди, щоб сказати, що в ролі універсального замінника вона просто шкідлива, отруйна. На такому тлі справжня книжка, як Лавріненкова антологія, здається подвигом, що не по силі одній людині. А тим часом він працював над нею ледве чи більше одного року, і то без жодної підтримки з боку будь-якої української наукової чи громадської організації, та вийшла книжка накладом не українського, а польського видавництва «Культура» в Парижі, що робить цьому видавництву велику честь.

*

У книжці рівно сорок авторів, що їх твори були друковані 1917-33 рр. і потім заборонені владою або й взагалі лишилися в рукописах, бувши опублікованими вже на еміграції. Крім того, літературна силаєта кожного автора і заключна стаття, написані упорядником. Про них буде мова ще далі. Неймовірно складна робота упорядника полягала в тому, щоб знайти перші публікації цих творів, а що це в багатьох випадках було не здійсніме, йому доводилося користуватися пізнішими передруками, які він мусів пильно досліджувати щодо їх відповідності оригіналові і устаткував вичерпними бібліографічними нотатками, що передусім і надає цій книжці вигляду названої нами вже кілька разів справжності.

Ті сорок авторів — це передусім поети (26), кілька прозаїків, два драматурги (Кость Буревій і Микола Куліш) і кілька есеїстів. Можна з багатьох аспектів розглядати цю літературу, але ми зупинимося лише на одному, на нашу думку, визначальному. Попри те, що упорядник не мав змоги в свою антологію вставити всього найцінішого в нашій поезії, того часу, тобто його, що було створено на західних землях (Антоніч) чи на еміграції (Маланюк), бо був обмежений настановою добирати «тільки з того матеріялу, що був друкований (зрідка — тільки писаний) на Україні — головно в УРСР — за період 1917-1933 і що після 1933 року був заборонений і нищений наслідком нового курсу Москви на розгром і колоніальну провінціалізацію України», отже, попри те — перегляд авторів, уміщених в антології, навіть скептика може переконати в тому, що ми маємо багато поезію, що варіть літературу в цілому, хоч уже й без прикметника — «багату». При чому під літературою й поезією ми розуміємо таку творчість, яка починається щойно після переборення утилітарно-народницького уявлення, ніби література мусить «просвітити» народ, «служити» йому, врешті — сама бути «народною». Іншими словами, поезія справжньою є тоді, коли вона сприймається, поза її соціально-політичним звучанням (що є завжди похідним), як твір мистецтва, і то беззастережно — аж до l'art pour l'art. Нам

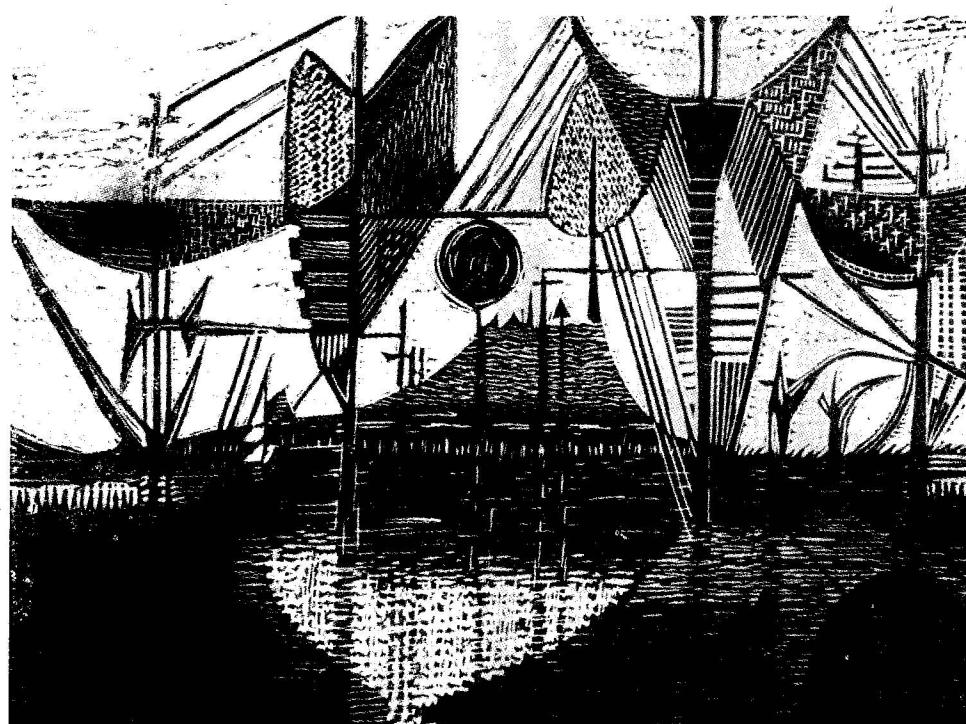
і мусить стати такою самою, як і кожна інша європейська література; і Миколу Кулішу, який у 1929 році, не зважаючи на всі напади партійної критики, заявив, що він і далі буде «відбивати й освітлювати національну проблему», і тендітного фізично Світена Плужника, тільки за те, що він милувався чистою поезією.

Майже тридцять років пройшло вже з часу розстрілу останнього українського відродження. І тепер, коли українська радянська література стала знову народницькою, чи ліпше вже — псевдо-народницькою, коли такий пересічний твір, як роман Стельмаха «Кров людська — не водиця», сама назва якого вже свідчить про несвітський брак літературного смаку, вважається там літературним шедевром, в цей час Лавріненко, зібралиши знищенні й заборонене, відтворює добу «розстріляного відродження», і тільки ця одна книжка підкреслює всю глибину падіння, до якого дійшла українська радянська література під знаком соціалістичного реалізму. В цьому, нам здається, найбільше значення праці Лавріненка.

*

Короткі літературні портрети кожного автора, вміщено в антології, упорядник написав стисло, але з поданням найдокладніших бібліографічних даних. Так само ж при кожному передрукованому творі позначено, де він уперше надрукований і з якого джерела взято передрук. З цього погляду антологія Юрія Лавріненка є найповнішим систематичним показником літератури «розстріляного відродження» і відповідає найсуворішим вимогам академічного видання. Та мало сказати тільки це. Сам сухий академізм був би тут недостатній. Юрій Лавріненко від середини 1920-х років десь до 1933 року прожив у Харкові, тоді центрі літературного руху. Саме тоді він формувався як літератор і вже брав активну участь у літературному житті, опублікувавши три книжки про визначних діячів «розстріляного відродження» (Павло Тичина, Василь Чумак і Еллан-Блакитний). Отже він знає не тільки факти, він розуміє їх пов'язаність, а коли фактів бракус, бож мова про добу, літературу якої пляново й систематично знищено, вкрай спотворено й оббріхано, йому допомагають відчути добу й незвичайна інтуїція з окремих скалок відтворити живий портрет мистця. Ко-жен портрет — це ніби та сама, а за-

(Далі на 2 стор.)

Францішек Буркевіч «Акумулятор сонячної енергії», 1958 (див. 5 стор.)

Після виступів хору Вірьовки

Український державний хоровий і танцювальний ансамбль під мистецьким керівництвом Григорія Вірьовки відбуває тепер гастролі по Німеччині. 17-19 відбулися три концерти в мюнхенській залі Баєрнгалле. Німецька публіка вперше знайомиться з таким українським ансамблем, а преса пише про чудесні українські костюми і доведений до такої досконалості танець, яку, здається, неможливо перевершити. І українське серце емігранта, чутливе на національні аксесуари, сповнене почуттям захоплення. Зрештою, в чим захоплюється Вірьовка й Скрипчинська — майстри хорового співу, карколомна техніка танцю дійсно недосяжна для подібних ансамблів у Європі, а костюми, вироблені з ескізами Анатоля Петрицького, вже самі собою являють незабутнє видовище.

Щойно по першім захопленні приходять роздуми. Адже все те, що демонструє ансамбль Вірьовки, ми мали вже в 19 віці, якщо не так технічно досконале, то свіжіше своєю безпосередністю. Здається, що в сучасному тотальному захопленні так званим «народним» на радищниці втратили рештки мистецького смаку, коли зважуються виставити перед публікою соліста, який з блазенськими викрутасами виконує «Ой, під вишенькою», «Удовицю я любив» чи «Нехай буде гречка». Ця безсмертна оперетка малоросійщина, яку понад тридцять років тому Хвильовий назвав «сатаною в бочці», дивним чином найбільше припадає до смаку українському емігрантові, який, проживши п'ятнадцять років на Заході, зберіг непорочну недоторканість, імунітет проти впливів справжнього європейського мистецтва, і через це «сатана в бочці» так припадає йому до серця.

Наше твердження, що все те, що демонструє ансамбль Вірьовки, відоме вже з 19 віку, вимагає деякого уточнення. Все ж є дещо й нове. Революційний колись, коли йшла боротьба за владу, більшовизм, що так затято воювало проти староросійського міщанства, від часу стабілізації радянського режиму виробив свій комуністично-міщанський смак, найгіршого гатунку. Він знаходить свій вираз у солодкаво-санкіментальних піснях і романськах, у яких з сахариновими модуляціями голосу остигається ідилічне нещасти радянської людини. У програмі ансамблю цей жанр посідає поважне місце. Сюди в однаковій мірі належить і українська пісня Майбороди на слова Андрія Малишка про «рушин вишиваній» і російська пісня «Подмосковные вечера». Ці буколічні речі наводять на думку, що назва соціалістичний реалізм все таки невдала, треба було б — класицизм.

Нешодавно «Радянська культура», підводячи підсумки підготовки до декади української літератури й мистецтва, яка відбудеться в Москві наступного року, подала відомості про розмах художньої самодіяльності. Для Буковини газета називає такі числа: 1 600 гуртків художньої самодіяльності, в яких є 27 000 учасників. Приблизно такі самі дані можуть бути по всіх інших областях. У програмах усіх цих гуртків як не просто народні пісні, то пісні «самодіяльних композиторів». Навіть обласні філармонії виповнюють свою програму самодіяльності. Наприклад, Тернопільська філармонія (за тією ж газетою) розучує «Поему про возз'єднання» місцевого композитора Леванківського. В інших областях (Луганське) влаштовуються виставки творів живопису «самодіяльних художників». В результаті складається враження, що є десь і опери з прекрасними солістами, і філармонічні оркестри, що можуть виконувати класичні симфонічні твори, але все це ніби на маргінесі, потоплене у самодіяльності всеукраїнського маштабу, зразком і найвищим досягненням якої вважаються державні хорові й танцювальні ансамблі. Керівники цих ансамблів, Вірьовка, Вірський та інші, безсумнівно люди великого таланту, вони здібні дати значно більше, ніж у рамках державної програми самодіяльності. Це видно з окремих речей і в програмах ансамблю Вірьовки і особливо Вірського, який раз-у-раз виламується з офіційної самодіяльності в чисто мистецькі креації. Але все ж вони жертви безкультур'я, яке запанувало в радянщині в результаті плянового винищення всього індивідуального в мистецтві і зведення цього останнього на рівень народної самодіяльності, яка свідомо там плекається.

* Юрій Лавріненко, «Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. Поезія — проза — драма — есеї». 980 стор. Вид. Instytut literacki, Бібліотека «Kultury», Париж, 1959.

Література „Розстріляного Відродження“

(Закінчена з 1 стор.)

зом і неповторна трагедія, бож кожен по-своєму сприймав свою долю. Лавріненкові портрети ніби вичаровані, замальовані з таким темпераментом і сугестивною силою, що кожен читач, якщо він не упереджений догмами своєї віри, яка забороняє йому визнавати літературу „розстріляного відродження“, не має підстав авторові не вірити.

Укладаючи свою антологію, Лавріненко виконав фактично ще одну велику працю: написав історію літератури цієї доби. І якби він виділив свої літературні портрети й кінцеву статтю, відповідно перебудувавши їх, вийшла б солідна праця, що своїм значенням не поступалася б антології. Що він і мусів би зробити.

*

Із сказаного вище зрозуміло, що доба „розстріляного відродження“ — це Лавріненкова стихія. Він працював над книжкою з захопленням, без якого й появився б немислима. Можна навіть простежити, як мірою посування праці це захоплення зростало і відповідно розросталися літературні портрети: якщо, наприклад, Тичина, що в антології стоїть на першому місці, дістав лише чотири сторінки, то ті, що в другій її половині, мають часом по шістнадцять і більше.

Захоплення, другою стороною, може бути небезпечним супутником у праці, спокушаючи на перебільшення і втрату почуття міри. Однак докладніше ознайомлення з антологією переконує, що Лавріненко бачив ці небезпеки і вмів їх уникнути, так що й тут йому мало що можна закинути. Може найкращою ілюстрацією до цього була б літературна силою Остапа Вишні.

Ми особливо цілком поділяємо гостро негативну оцінку гумору Вишні, яку дав йому ще молодий тоді Борис Антоненко-Давидович у 1920-их роках (цитуємо за Лавріненком):

«Традиція „губановців“ не раз познається на гуморі Остапа Вишні... Низькопробної культури гумор Остапа Вишні. Гудити Остапа Вишні з його „прийомами“ це значить фактично писати рецензію на читача... Ми констатуємо факт величезної популярності і успіху серед читачівської маси Вишневих „усмішок“. Цей факт примушує нас сказати, що тільки низький культурний рівень або справжня „культура примітивізму“... може продукувати Вишневий гумор і живитися ним...»

Лавріненко наводить голоси за і проти Вишні, сам властиво не вдаючись у мистецьку оцінку його творчості, зате він знайшов багато теплих слів для Вишні, оцінюючи сусільне значення (без чого, на жаль, і досі не можна говорити про українську літературу) його постаті, і розгрібів критиків Вишні (в тому числі й автора цих рядків, кінцевою фразою):

«Уся правда за найсуворішими критиками порозок Остапа Вишні, але вона не пояснює страстей „блазня“ і перемоги „усмішника“ Розстріляного Відродження».

*

У Лавріненка є нахил до парадоксальних узагальнень, які, як правило, йому вдаються і побільшість джерел і сугестивним. Але ми не завжди з його узагальненнями погоджуємося. Наприклад, нарис Степана Бена починається таким реченням:

«Якщо правда, що оригінальну духову культуру (не цивілізацію!) здебільша творила сільська місцевість, хліборобський світ, а не космополітична імперська метрополія, яка вміє застосовувати і поширювати, то Степан Бен і його маленька Лозоватка на Звенигородщині (недалеко від Шевченкової Керелівки) дали ціому хоч і маленський, але світючий приклад».

Насамперед, звідки це «Якщо правда...» і т. д.? Наче б хотіс міг взагалі будь-когди обґрунтовувати теорію сільських джерел культури. Якими аргументами чи статистичними даними можна б це довести? Це може бути правильне (тільки з статистичного погляду) стосовно до України, яка, попри всі її індустриальні досягнення, лишається й досі селянською нацією, бо, як слушно стверджує Альберто Моравія (у нього мова про весь СРСР, а це однаково стосується й України), усе населення СРСР складається з селянства: частина його живе на селі і працює в колгоспах і радгоспах, інша частина живе в місті, психологічно лишається селянською. Отже, для України статистично можна довести, що переважна більшість діячів культури походять з села, але це своєю чергою не виключає того, що виці шари культури формують місто. Зрештою, сам Лавріненко свою теорію спростовує, кажучи, що в Лозоватці «в роки рево-

люції й пізніше проживав довшими періодами Павло Филипович», «тут утворилася добірна бібліотека», «1921 року Бен вперше відвідав Київ. Тут на літературному вечорі Української Академії Наук Зеров читав кілька поезій Бена» і т. д. Тобто місто ж таки прийшло по Бена в Лозоватку і оформило його як поета, конкретно — вплив Києва сягав до Лозоватки.

Але не зупиняємося далі на подробицях. Вони щедро зрівноважені життями і влучними спостереженнями Лавріненка над літературою доби «розстріляного відродження».

*

На окрему увагу заслуговує кінцева стаття Лавріненка «Література вітажму», в якій підведені підсумки українського літературного процесу за час від 1917 до 1933 року. Переказувати зміст статті значило б псувати читачеві приємність безпосереднього ознайомлення з цією цікавою розвідкою, що так оригінально відтворює цілість процесу, який сам автор активно пережив і по праву вважається найкращим його знавцем. Тому знову зупинимося на тих його тезах, стосовно яких ми масно іншими поглядами. Це стосується літературного стилю цієї доби.

За означенням Лавріненка, домінантним у стилі української літератури перших років по революції був Тичинин клярнетизм, що в 1925-29 рр. оформився як новий український стиль — необароко. Це зформулював автор у такому абзаці:

«Клярнетизм не зразу вичіткував своє стилове обличчя. У „Соняшників клярнетах“ чимало віршів, що випадають із збірки в минулій етап Олеся і Філянського. В „Плузі“ багато революційної соціал-романтики, близької до Еллана, у „Вітря з України“ є чисто „неокласичні“ поезії. У раннього Хвильового виданні неоромантичні шукання, у Бажана — конструктивізм, у Дніпровського — експресіонізм... В 1925-29 році клярнетизм остаточно пішов дорогою своєрідного українського стилю — не обароко, що було основою і перших двох кни-

жок Тичини. Відзначені раніше духові, мистецькі вартості „Соняшників клярнетів“ і „Замість сонетів і октав“ належать до підвалин необароккого стилю, що став домінантним стилем найбільших талантів 1925-29 року — самого Тичини, Хвильового, Бажана, Куліша, Яновського, Вільзька, Мисика, Плужника, Свідзінського, і навіть проявився у лиших творах Рильського та Филиповича.

Наше застереження викликане самими назвами. Чи доцільно взагалі вводити ще одне проолематичне означення клярнетизму як стилю, оскільки він може мати суто льюкальне застосування лише в українській літературі, та й у ній самій, стосуючись тільки відносно короткого періоду творчості одного поета, ніякою мірою не може бодай частинно охоплювати велику стилеву строкатість поезії початку 1920-их років?

Ще більше застережень викликає спроба Лавріненка надіти на всю літературну творчість 1920-их років шапку необарокко. Уже сам перелік імен бунтует проти такого узагальнення. Що спільнога з між реалістично-натуралистичною прозою Підмогильного й Антоненка-Давидовича, з одного боку, і романтичною патетикою прози Яновського — з другого? Якими ознаками необарокко можна об'єднати Тичину і чистого імпресіоніста Плужника? Або знову такий ряд зовсім відмінних поетів, як Бажан і Свідзінський, Осьмачка і Семенко. Якими домінантними ознаками необароко можна тримати їх при купі? Такі питання можна нанизувати без кінця, і той, хто боронив би тезу необароккості української літератури часів «розстріляного відродження», не здолає на них відповісти.

Так актуальні в нашому столітті проблема модерного мистецтва спонукала дослідників простежити її вглиб, і таким чином встановлено, що в історії мистецтва, умовно кажучи, гармонійному, що прийнято називати класичним, протистоять те, що виламується з гармонійності в проблематичні, в шуканнях нових засобів вислову. Очевидно, спокусливим

було бажання цю другу течію окреслити, узагальнити під якоюсь однією назвою, що й зробив один з дослідників, запропонувавши термін — бароко. Очевидна невдалість цієї спроби, якщо зважити, що той же самий автор нарахував двадцять два різних барокко, тим часом як ця назва вже закріпилася за точно означену добою в історії мистецтва.

Ми не потребуємо продовжувати ці міркування далі й ухилялися до них тільки з метою, щоб показати, що Лавріненко спокусився таким занадто широким узагальненням, назвавши все, що протистояло офіційному соціалістичному (тоді «пролетарському») реалізму, — необарокко. Ми проти цього означення тому, що воно закриває велику стилеву строкатість тодішньої української літератури, якій були притаманні ті самі стилеві шукання, що й усій європейській літературі взагалі: поруч з традиційним реалізмом, усе ще сильний був імпресіонізм, конструктивізм, футуризм, скіпред, бракувало хібащо сюрреалізму. Особливо ж виразне було захоплення експресіонізмом, що сильний тоді був у Німеччині, куди чому любили їздити в 1920-их роках українські письменники. І не тільки письменники, їздив за експресіонізмом і Лесь Курбас, а Хвильовий любив посилатися на Казіміра Едшміда. Що ж до барокко, то якщо ознаки його й були в тодішній літературі, то хіба в тому негативному значенні, в якому барокко називається важкою багатослівною «красивістю», тобто брак викінченості, останнього шліфу. І це звичайно могло й мусіло бути в тій дійсно молодій літературі.

*

Ми назвали деякі пункти, в яких ми маємо інший погляд, ніж Лавріненко, але не в тому розумінні, щоб сперечатися, по чому боці абсолютна істина, бо такої немає, як і немає тих вищих істин, у яких істина непомільно визначається. Знову ж знаємо, до чого доходить там, де виці інстанції беруть на себе обов'язок визначати для всіх непомільні істини. Лавріненкова книжка, тобто його літературні портрети із застарілими ознаками необароко можна підмати їх при купі? Такі питання можна нанизувати без кінця, і той, хто боронив би тезу необароккості української літератури часів «розстріляного відродження», не здолає на них відповісти.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Про Федора Маковського і Академію Наук 1920-их років

Якщо мені дозволяється почати з загальних положень і думок, я сказав би, що історія не є в повній мірі науковою точкою; не є вона й достатньо об'єктивною. І, кажучи це, я в жодному разі не думаю про ті риси сучасної (а по-декуди й минулих часів) історіографії, що роблять її «політикою, оберненою в минуле». Мова йде про інше: про об'єктивні чи, скажемо так, натуральні риси і природжені хиби історичної науки, закладені в неї самою «природою речей», незалежно від «злой» чи, радше, передвзятій від її представників.

Прикладом, якщо брати його з часу, про який доведеться говорити в цій застарілості, можна було бы зняти явищного історика, що хотів би дослідити українське культурне (і культурно-політичне) життя в Києві у 1920-их роках і його тодішній осередок і в якісь мірі провідний центр — Українську Академію Наук. Цей історик неминуче буде керуватися офіційними документами, численними деклараціями, заявами, звідомленнями тощо в першу чергу. Оскільки вони в 1920-их роках були підписані президентом Академії В. Липським, історикові доведеться визнати саме його провідною постатью українського культурного життя й культурно-політичної акції.

Прикладом, якщо брати його з часу, про який доведеться говорити в цій застарілості, можна було бы зняти явищного історика, що хотів би дослідити українське культурне (і культурно-політичне) життя в Києві у 1920-их роках і його тодішній осередок і в якісь мірі провідний центр — Українську Академію Наук. Цей історик неминуче буде керуватися офіційними документами, численними деклараціями, заявами, звідомленнями тощо в першу чергу. Оскільки вони в 1920-их роках були підписані президентом Академії В. Липським, історикові доведеться визнати саме його провідною постатью українського культурного життя й культурно-політичної акції.

Прикладом, якщо брати його з часу, про який доведеться зустріти й пізнати (та навчитися цінити й поважати) у 1920-их роках в Українській Академії Наук. Володимир Іпполітович Липський, академік і президент УАН, був мілою людиною і закоханим у свою спеціальність ученим (мабуть, у цей час друкував він уже съмі тисячу сторінок). Але президентом він був більше титулярним, що передовірив більшій меншій спільноті профспілки освіти в УАН, який в пошуках рідкісних рослин відбував кілька далеких подорожей, одну, пам'ятаю, на екзотичний остров Цейлон. Наприкінці зазначалося: «Друкує шосту тисячу своїх наукових праць».

Як людину В. I. Липського авторові цих рядків довелося зустріти й пізнати (та навчитися цінити й поважати) у 1920-их роках в Українській Академії Наук. Володимир Іпполітович Липський, академік і президент УАН, був мілою людиною і закоханим у свою спеціальність ученим (мабуть, у цей час друкував він уже съмі тисячу сторінок). Але президентом він був більше титулярним, що передовірив більшій меншій спільноті профспілки освіти була позитивним фактором українського культурного життя.

Важливою частиною цього культурного ж

Іван ЛІСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

Структура української історії в 19 ст.

I. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВСТУП

Хоч як це дивно, але найменш відомою діяльністю української історії є 19 століття. Класичною темою новітньої української історіографії була Козаччина, зокрема 17 століття. Поза половину 17 століття не вийшла й монументальна «Історія України-Русі» Грушевського. Щоправда середньовічна Київська Русь порівняно теж занедбувалася українськими істориками. Але зате вона здавна приваблювала увагу російських і західних дослідників, так що взагалі література про цю епоху нашої історії дуже обширна. Якщо шукати за причинами недостатнього розролення історії 19 століття, то не можна забувати, що аж до першої світової війни ця доба була живою «сучасністю». Отже в підході до неї ще не могло бути належної відстані часу, «історичної перспективи». До цього прилучувалися в Наддніпрянській Україні ще цензурні перешкоди та той факт, що велика частина джерельного матеріалу залишалася неприступною для дослідників. Це стосується в першу чергу матеріалів історії революційних рухів, підпільних організацій, та різних народних заколотів і повстань, які зберігалися в поліційних архівах. Нема нічого дивного в тому, що в такій обстановці дослідження над 19 віком почалися не з політичної або соціально-економічної історії, а з студій над розвитком літератури й культури. Як приклад можна бут тут згадати знамениту «Історію малоруської етнографії» О. Пипіна та ряд праць про історію українського т.зв. «літературного відродження» (М. Петров, М. Дашкевич, О. Огоновський).

Найкращі наукові досягнення, що їх місії досконало відзначають відмінність історії 19 століття, були зроблені в 1920-их рр. на радянській Україні. Дореволюційний період уже явно відійшов у минувшину, він став замкненим розділом історії, відділеним від теперішності цезурою війни й революції. Цим самим у підході до цього вчора з'являється відповідна відстань і перспектива. Рівночасно відкрилися багаті архівні скринища. Більшовицький режим в тому часі ще толерував відносну свободу наукової думки. Данина політичній системі виявлялася хіба в тому, що різні дослідники пробували, з більшим чи меншим успіхом, пристосовуватися до прийомів марксистської соціології: висувати наперед економічний чинник та аналізу клясового розшарування. Це не принижувало наукової стійкості іхніх праць. Досліди над 19 ст. набрали були широкого розмаху. Цим питанням всесіло була присвячена спеціальна серія публікацій, збірники «За сто літ», а в значній мірі й академічний журнал «Україна»; ряд важливих розвідок надруковано в «Записках» Історично-Філологічного Відділу ВУАН. Великі заслуги в розгорненні та організації цих дослідів і публікацій належать Грушевському. Тривалі вклади зробили своїми працями М. Слабченко, О. Германіз, С. Шамрай, М. Яворський, О. Оглоблин та інші.

Ця наукова діяльність широкого розмаху на терені Української РСР перервалася після 1930 року. Почалася діяльність радянського терору, що їй було суджено тривати майже чверть століття. Багато учених було знищено, а ті, що чудом уціліли, були відсунені від праці над тими проблемами, якими вони раніше займалися.

За останні кілька років, від смерті Сталіна (1953), ситуація в радянській Україні дещо покращала. Є ознаки, що там знову починають відновлюватися студії над історією нашого 19 ст., як і на початку інших українознавчих дисциплін. Але праці, що їх доводилося бачити, наприклад, статті в офіційному «Українському історичному журналі», — вражают безлікістю, сіризмою тону, штамповістю тематики, підходу й навіть стилю. Очевидно, на радянщині науку втиснено в Прокрустове ложе накинених режимом норм і позбавлені її права на вільні творчі шукання, без чого справжня наука задихається. Ці обмеження скобливо відчутні в такій політично значній дисципліні, як новітня історія. Але в цій невтішній картині не можемо не відмітити однієї відрадної риски. Є всі підстави думати, що українські радянські історики прикладаються дурнішими, ніж вони справді є. Це видно з того, як вони користуються джерельним матеріалом. Вони часто цитують з різних давніх «буржуазно-націоналістичних» видань, — що, до речі, перед кількома

роками ще було неможливе, — але при цьому маневрують так, щоб не прорвався нічого «еретичного». Наверх завжди зберігається фасада стовідсотково лояльного й навіть ентузіастичного «радянського патріота». Тільки той, хто знайомий з оригіналами, звідки взяті ці цитати, спостереже затерті сліди проведеної операції. І це шілтво занадто тонке, щоб воно могло бути спонтанне й шире. Без сумніву, в багатьох, якщо не більшості, випадків, маємо тут справу з свідомою чи пісвідомою мімікрією. Наші історики знають більше, ніж вони можуть сказати, і тому нам вільно пискати надію, що коли б їм була повернена свобода слова, вони писали б інакше як краще, ніж вони це можуть робити в сучасних обставинах. Радімо хоч тим, що — на відміну від сталинських лютих часів — українські історики в УРСР мають сьогодні змогу жити та читатися, навіть коли вони позбавлені можливості ділитися з ширшою громадою своїми здобутками в невикривлені форми.

Перед 1914 роком Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові надрукувало у своїх «Записках» ряд цінних розвідок до історії галицького національно-культурного відродження 19 ст. та революції 1848-49 рр. Великий поштовх дав до цього Франко, який, попри всі інші свої заслуги, був і першорядним істориком, з дуже широким діяльностям зацікавлень, що охоплювали такі різноманітні аспекти історичного процесу, як фольклорна явища, література, розвиток соціальних ідей, економічна історія та біографічні досліди. На жаль, ці багатообіцюючі заслуги не знайшли продовження в міжвоєнну добу. Треба в ім'я правди ствердити, що в цьому місці наступив на нашому культурному фронті у двадцятілітті 1919-39 ганебний прорив. Не можна відповідальністю скидати на цензуруні труднощі, бо польський режим, при всій своїй нестерпності в інших відношеннях, давав відносну свободу слова, принаймні у працях академічного характеру. Не можна винуватити й самих українських учених і наукових установ. Вина падає на громадянство, зокрема на його тодішню провідну ланку, що не виявляло належного зрозуміння до важливих наукових дослідів та не створило для них матеріальних передумов. Серед старшого громадянства запанував будь-тоді дух вузького утилітаризму («інженеризму») та по-філістерськи сприйняття «органічної праці», а серед молодшого покоління, що перебувало під впливом націоналістичного руху, — романтично-волонтаристичний світогляд, засадничо ворожий розумовому пізнанню. Над обома поколіннями тяжіла політична злоба дня, що створювала атмосферу несприятливу для плекання наукової думки. Тому зустрічаємося з таким парадоксом, що західноукраїнським ученим, як К. Студинський, М. Возницький і інші, не залишалося нічого іншого, як публікувати свої праці на радянщині, поки їх там ця змога не обірвалася. З царини історії 19 ст. масмо тільки окремі вартийні речі, видані за міжвоєнну добу

в Галичині, наприклад, хронікарські студії К. Левицького, мемуари Є. Олесьницького, монографію І. Борщака про Наполеона й Україну тощо. Особливі місце посідають видання Українського Наукового Інституту в Варшаві, що між ними є такі капітальні досягнення, як листування М. Драгоманова з київською Старою Громадою, насичені баґатим змістом кількотомів мемуари О. Лотоцького про український національний рух до революції та книга польського історика, М. Гандельмана про українську політику кн. Адама Чарторийського.

Чи є які можливості існувати для вивчення української історії 19 ст. на еміграції? Неправильно була б думка, що, з уваги на брак доступу до першоджерел, поза межами батьківщини годі працювати над темами з нашої дев'ятнадцятивічної історії. Поне, існують невикористані досліджені закордонні архіви, матеріали; тут на першому місці треба згадати Ватиканський архів. Поміж, видані, але науково досі належно не використані матеріали такі обширні, що тут є pole діяльності для не одного дослідника. Правда, що еміграційна обстановка назагал більше сприяє узагальнюючо-синтетичним, ніж джерельно-«факторологічним» студіям. Алеж внутрішній стан дисципліни, що про неї тут мовиться, такий, що вона нині рішуче дозріла для синтетичних схоплень. У порівнянні зі своїм радянським колегою еміграційний український дослідник над 19 століттям, хоч обтяжений утрудненім доступом до джерел та поставленім у гірші матеріальні умови, користується двома велетенськими перевагами: свободою слова та прямим зв'язком з світом наукової думки Заходу. Треба тільки хотіти і вміти ці переваги капіталізувати.

Проблематика історії 19 ст. має, попри свій сучасний інтерес, також безперечне громадське значення. Чайже йдеється тут про питання генезису модерного українства! Ці речі переплітаються з центральними ідейними комплексами нашого національного самопізнання. На еміграцію, як на носія вільної української мислі, падає обов'язок приставитися систематичним фальшиванням нашої історії, головно нової, що їх практикують більшовики. Студії над 19-ст. важливі й тим, що вони можуть дати фаховим колам Заходу уявлення про історичні корені сучасної України; західні експерти, виховані на російській великородзяній схемі, цих коренів не знають, і це одна з основних причин, чому їм так турбо сприйняти думку про органічність і серйозність української справи.

Але додаймо на цьому місці одне застереження: щоб належно вив'язатися з свого завдання, дослідник українського 19 ст. мусить перебороти в собі нахили до суб'єктивно-романтичного трактування своєї теми. Чим менше в його писаннях буде «патріотичної» емоційності й тенденційності, тим більша буде їхня наукова стійкість і, до речі, на довшу мету їхній політичний ефект. В межах

своєї теми історик мусить намагатися відтворити минуле, яким воно справді було, згідно з реальною причиновою пов'язаністю подій. Хто підирає факти односторонньо, щоб довести наперед поставлену тезу, той за свою ментальністю не історик, а пропагандист.

* *

Завдання цієї статті — обговорити деякі формальні моменти української історії 19 ст. Очевидно, «форма» і «зміст» в історичному процесі невіддільні; проте відважуємо їх як два різні аспекти однієї дійсності. До «змістового аспекту», наприклад, віднесемо питання про «руши́ні сили» історії. Знов же під «формальним аспектом» розуміємо в першу чергу питання «історичної таксономії» (У природничих науках, таксономія — дисципліна про принципи й закономірності класифікування тварин і рослин). Кількість історичних «фактів» — безмежна. Щоб не загубитися в цьому хаосі, дослідник мусить дотримуватися певних порядкуючих критеріїв, наприклад, періодизаційної схеми. У практиці історії часто не усвідомлює собі своїх порядкуючих критеріїв; він іде шляхом, протертим попередниками, і традиційну схему сприймає як самозрозумілу. Однак у розвитку історичної думки раз-у-раз виринає концепція ревізії таксономічних принципів. Наприклад, такі поняття, як «середньовіччя», «Ренесанс» тощо, зовсім не так ясні і прості, як може здаватися непосвяченому. Зокрема в молодій області історичних дослідів, що нею є історія України в 19 ст., яка являє собою непроглядне поле, наїжено різними інтелектуальними вовчими ямами, справа порядкуючих критеріїв заслуговує на спеціальну увагу. Питання, що над ними хочу зупинитися, наступні: періодизація; територіальна структура; диференціація українського історичного процесу від російського й польського; врешті проблема типології, себто питання про те, до якої категорії чи групи народів доводиться зарахувати дев'ятнадцятикову Україну.

II. ХРОНОЛОГІЧНА СХЕМА

Який часовий зміст вкладаємо в поняття — «українське 19 століття»? Якщо розуміти це не календарно, але як історичну добу, тоді доводиться зачати від ствердження, що воно тривало довше, ніж сто років: не від 1800 до 1900, але від 1780-их рр. до 1914 р. Іншими словами, українське 19 століття охоплює час приблизно 130 років, від кінця кохацької державності до першої світової війни. Нашим завданням буде спочатку визначити початок і кінець доби, а потім перейти до її внутрішньої періодизації, себто до поділу 19 століття на коротші епохи.

Події, що знаменували кінець українського «старого режиму», це, з одного боку, великі міжнародні здівги, що настутили у Східній Європі, зокрема на українських землях, в останній третині 18 ст., а з другого боку, одночасна ліквідація кохацької автономної державності, себто Запоріжжя й Гетьманщини. Згадані міжнародні події — це піділ Польщі — перший (1772), що передав Галичину Австрії, та другий (1793),

(Далі на 4 стор.)

Франсіс ЖАММ

СНІГ ПАДАТИМЕ

Сніг падатиме вже за кілька днів. Я все пригадую минулій рік. Я все сподіваюся з перед вогнем. Якщо б мене спітали: що з тобою? Я б відповів: Лишіть мене в спокої. Це нічого.

Я довго думав, рік тому, в моїй кімнаті, під час, коли надворі густо падав сніг. Я думав надаремно. Тепер, так як тоді, я курю люльку з дерева (чубук з бурштину).

Моя стара дубова скриня все пахне гарно. Але мені таки бракує глузду: тому що все, що сталося, зміниться не могло, тому що лише поза хотіти викинути те, що ми вже знаємо.

Чому ж тоді ми думаємо і говоримо? Це смішно: бо наші сльози й поцілунки не говорять — і все таки ми розуміємо їх, і відгук кроків добrego друга країць, як приемне слово.

Структура української історії в 19 ст.

(Закінчення з 3 стор.)

що поширив владу Росії на Правобережжя — та велики російсько-турецькі війни часів цариці Катерини ІІ, що в їх висліді весь північний берег Чорного моря був опанований Російською імперією (Кучук-Кайнарджийський мир 1774, що ним Росія анектувала Озів, Керч і землі між Дніпром і Богом; анексія Криму 1783; Яський мир 1791, що пересунув границю до Дністра). Територіальний уклад, що утворився на українських землях під кінець 18 ст., перетривав, із незначними змінами, аж до першої світової війни. Щодо ліквідації козацького самоврядування, то вона не наступила відразу, а розтягнулася на приблизно два десятиліття. Коли б ми мали тут зупинитися на якісь одній даті, як на межовий, то нею не буде ані примусове зречення останнього гетьмана, Кирила Розумовського (1764), ані навіть зруйнування Запорізької Січі (1775). Щойно склався полкового устрою Гетьманщини й поширення на її територію загально-російської адміністративно-провінційної організації (1781), заведення на Україні кріпаччини на московський лад (1783) та надання колишній козацькій старшині прав російського дворянства (1785) — допіру сукупність трьох фактів створювали історичний перелім, який остаточно й безповоротно закінчував козацьку добу.

Однак треба тімити, що те, що мало вирішальне значення, це не так згадані події зверхнього порядку, як внутрішній переворот у світогляді тогочасної української провідної верстви, її відмова (принаймні якщо йдеться про велику більшість її членів) від дальшого відстоювання політичної автономії вітчизни та прийняття нею всеросійської державної ідеології. Кардинальне для зрозуміння всієї дальшої української історії питання про причини русифікації козацької аристократії не дочекалося досі належного висвітлення в нашій історичній науці *). На цьому місці обмежусмося зауважою, що упадок Гетьманщини не був історично відокремленим явищем. 18 ст., доба «просвічення», в усіх частинах Європи посилювало нахил до державної централізації й до знищення самоврядування провінцій чи підлеглих країн. Протягом століття втратили свій дотогочаний автономний статус Каталонія, Шотландія й Ірландія, Британія й Лінгедок. Австрійський абсолютизм успішно зліквідував відносну самобутність Чехії й намагався зробити це саме в Угорщині й Бельгії. Навіть Польська Річ Посполита, що сама стояла на краю загибелі, в останньому своєму передсмертному акті, знаменитій Конституції 3 травня (1791), встигла позбавити Літву її традиційної автономії. Гідне уваги, що ці централізаційні заходи, як правило, не зустрічали сильного опору. Самоврядування земель втілювалося в станових привілеях; наприклад, автономія Гетьманщини зберігалася з «правами й вольностями» козацького стану, зокрема старшини. У 18 ст. становий лад уже явно відживав свій вік і народні маси виявляли малу зацікавленість оборонювати автономних установ, що в них вони не брали участі. Знову ж члени упірвілеваних меншин погоджувалися з втратою незалежного становища рідних країн, якщо їм це компенсувалося відкриттям дверей для службової кар'єри на ширшій арені. Це явище можна спостерегти в різних частинах Європи. Князіві Кавніці, чехові, що був австрійським канцлером за Марії Терезії та Йосифа II, відповідає його молодший сучасник, князь Безбородко, на посту канцлера Російської імперії за панування Катерини II і Павла I.

Якщо питання про початки українського 19 ст. вимагало основнішої дискусії, питання про кінець цієї епохи не викликає труднощів. Для України, як зрештою і для всієї Європи, 19 ст. замікається 1914 р., себто вибухом першої світової війни. Нема що й казати, новий уклад відносин, що постав на українських землях після першої світової війни, радикально відрізнявся від довоєнного. Проте також у цьому випадку за визначальний фактор треба вважати не так зміни зовнішнього порядку (чотириподіл України між Радянським Союзом, Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною, замість старого двоподілу між Росією та Австро-Угорщиною), як радше

*) Це творило основну тему доповіді проф. Оглоблина, «Проблема зросту й занепаду української держави 17-18 століть», виголошеної на пленарному засіданні УВАН у США 24 листопада 1956, у Нью-Йорку. Див. резюме, надруковане у щоденнику «Свобода», Джерсі-Сіті, 5 лютого 1957. Повний текст цієї важливої праці О. Оглоблина досі, на жаль, не був оприлюднений.

внутрішній перелім у самосвідомості українського народу. Війна довела до революції в Росії, до розвалу імперії Романових і Габсбургів і до відродження української державності. Щоправда, самостійна Українська Народна Республіка не встояла і мусила поступитися макронетові Українській РСР. Але ці велики потрясения надзвичайно приспішили процес кристалізації українства з етнічної маси в модерну політичну націю. Це той підставовий факт, що диференціює нашу сучасність від 19 ст.

Тепер переходимо до розгляду проблеми про внутрішню періодизацію української історії в 19 ст. Відрізняємо в ньому три головні фази розвитку: від упадку козацької державності до 1840-их рр., від 1840-их до 1880-их рр. і врешті від 1880-их рр. до вибуху першої світової війни. Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи. Першу з них характеризує перевага дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства на Правобережжі. Не зважаючи на прийняття цією верствою російської, чи польської, державно-політичної ідеології, в її надрах продовжував жевретії український «територіальний патріотизм» і навіть певні автономістичні змагання. На другому етапі на провідні місце супільногого життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю «служіння народові». Цей поворот до простонародності приводить до скристалізації концепції про Україну як «етнічну національність». Від часів Кирило-Методіївського Братства оформлюється новітній український візвольний рух, який, всупереч тяжким ударам, що ними намагався його знищити російський уряд, зумів зберегти свою організаційну та ідейну тягливість. Врешті на третьому етапі український рух від інтелігенції починає проникати в маси. Особливо після 1905 року множиться симптоми, які віщують відродження України, як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модернії нації **).

Ця періодизація побудована на основі розвитку Наддніпрянщини (підrossійської України); проте можна її приклади, в основних рисах, і до Галичини. «Шляхетській добі» відповідає в Галичині епоха гегемонії греко-католицького духовенства, яке творило аристократичну своєю життєвим стилем та квазі-дідиничною провідною верству. Також у Галичині зустрічаємо у другій половині століття явище народницького руху, що його тут звали «народовецтвом» або «народовством». В 1890-их рр. мала місце в Галичині т. зв. «Нова ера», — спроба компромісу між народовецьким табором та краївим урядом, що був у руках польської аристократії; ця спроба не дозволила ні до чого, але боротьба навколо Нової ери до глибин розбурхала українсько-галицьке громадянство. Це можна відзначити за початок доби модернізму в Галичині. Рівночасно, чи трохи пізніше, наступив ряд інших важливих подій: масова еміграція до Америки; аграрні страйки; постання нових партій, Радикальної, Націонал-Демократичної та Соціал-Демократичної; боротьба за реформу виборчого закону, за загальнє голосування та за зміну країнової конституції; перетворення Наукового Товариства імені Шевченка в неофіційну українську академію наук та сильне пожвавлення наукового й літературного руху; боротьба за створення українського університету у Львові. Все це були симптоми того великого підйому, що під його знаком пройшло для галицького українства двадцять п'ятьліття перед першою світовою війною.

Цей паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні стверджує внутрішню єдність національності, розділеної державними кордонами. Але ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий та цезурі між епохами глибші й виразніші, ніж у Галичині. Абсолютистично-бюрократичний режим Миколи I підрізав незалежність шляхетського стану, а остаточно зламали йому хребет звільнення селянства 1861 та, на Правобережжі, польське повстання 1863 року. Очевидно, не переставали відогравати роль одиниці шляхетського роду — але не верства як така. Народницький український рух не виходив з традицій шляхетської доби, але, навпаки, ім себе свідомо й рішуче протиставляв. Перерва між народницькою та модерністичною епохами була порівняно менше різка; ідейна та, до деякої міри, навіть органі-

**) Автор спробував докладніше обґрунтovувати наведену схему у статті «Інтелектуальні початки нової України», «Українська літературна газета», Мюнхен, чч. 2, 5, 6, 1959.

заційна тягливість була між ними забережена. Але півтора десятиліття панування Олександра III (1881-1894), коли в імперії тріумфував режим суворої реакції, було смутою дового застою в розвитку українського руху, який себе в ці роки назверх майже не виявляв та немов потрапив у зимовий сон. Коли українство знову підняло голову під самий кінець століття (тут поняття «століття» вживасямо у звичайному календарному сенсі), воно вже виглядало куди інакше, ніж у 70-80-их рр. Молоде покоління, що прийшло до голосу на переломі століття, явно висловлювало свою відчуженість від «українофільських» батьків.

Як сказано попередньо, Галичина теж проходила зasadничо ці самі ступні розвитку, але тут вони не були відмежовані чіткими границями, вони зливалися в одну тяглу лінію. Наприклад, можна б уважати, що революція 1848-49 рр. творить зовсім новий етап у житті галицьких українців (русинів, за тодішньою термінологією). Але такий погляд тільки чистково правдивий. Во 1848 рік не висунув на чоло українського громадянства якоєю новою супільною групи. Лідери Головної Руської Ради були представниками «попівської аристократії», що формувалася в Галичині від часу Марії Терезії й Йосифа II. Загальноавстрійська революція, що докотилася й до Галичини, тільки розрухала що «твірду Русь» і дала їй нагоду себе політично виявити: саме організація Ради як національної репрезентації, парламентарний дебют у Відні та Кромержижі, участь у Слов'янському з'їзді у Празі і т. д. Головну Руську Раду часто ставлять поруч Кирило-Методіївського Братства. Але така паралеля тільки поверхова. Відоме Братство являло собою і що соціального обличчя і що єдного озброєння новий старт; львівська Рада також не в тому, що одна організація діяла явно і, дякуючи тодішній кон'юнктурі, навіть користувалася опікою австрійських властей, тоді коли друга мусіла ховатися в підпілля перед недрінанням окружної поліції. Але про справжньою паралеллю можна б говорити хіба тоді, коли б у 1840-их рр. існувала на Наддніпрянщині організація, що відстоювалася б українською справою з позиції традицій інтересів шляхетсько-дворянської верстви. Цього, як відомо, не було.

У світогляді галицького народовецького табору, що зформувався в 1860-их рр., міцно бриніла антиклерикальна струна. Це не було відкидання релігії як такої, і тому цього явища не слід змішувати з філософським вільнодумством, що прийшло до голосу щойно пізніше, у поколінні Франка, та що своїм засягом обмежувалося вузьким колом людей, тоді коли антиклерикалізм, безперечно, був явищем масовим. Це був ресантимент проти гегемонії «попів», проти претенсій «святоюрців» на монополію представництва української справи. Народовці протестували проти кастової виключливості та егоїзму «святоюрців-старорусинів», проти їх сервілізму перед Віднем та

оглядання в бік Москви, проти забуття господарських і освітніх потреб селянства та проти інших панських примх (наприклад, насаджування т. зв. язичня як уявного «літературного язика вищого стилю»). Все це точна паралеля гострих обвинувачень, що їх проти своїх «панів» підіймали наддніпрянські народники, наприклад, негативне ставлення до козацької старшини у творах народницьких істориків Костомарова й Лазаревського, безпощадна критика польсько-української шляхти з боку хлопоманів, очолених Антоновичем, тощо. Все ж розвиток пішов у Галичині іншим шляхом; він довів не до вилучення старої провідної верстви з української спільноти, але до такої диференціації, що в ній було можливе співжиття старих і нових громадських сил у межах одного національного організму. Треба звернути увагу на факт, що від самого початку існування народовецького табору, в його рідях знайшлися й представники духовенства, що не могло не притягувати вістрія народовецького антиклерикалізму. Поки що такі репрезентативні священики-народовці, як, наприклад, Степан Качала чи Данило Танячкевич, творили меншість серед своєї верстви, що серед неї верховодили святоюрські «зубри». Але кінець-кінець укладався, силує історичного розвитку, такий компроміс: нарощання світської інтелігенції та загальна демократизація ляїцизація громадського життя ступнєво відсунули «попівську аристократію» від політичного проводу; духовенство прийняло модерну українську національну ідеологію, що проти неї воно у своїй масі так довго боронилося в ім'я архайчного «старорусинства»; з другого боку, нова національно-демократична і радикальна інтелігенція (яка, до речі, в великій частині складалася з синів священичих родин) прийшла до висновку, що церква в Галичині є всенародною цінністю та що співучасть членів духовного стану в політичному та культурному житті національної спільноти є річчю бажаною й легітимною.

Подібно перехід від етапу народництва до модернізму прийняв у Галичині вигляд перегрупування та диференціації супільних сил, без перериву в тягlosti національного становлення. Загальні відомо, яким запеклим був у другій половині 70-их та в 80-их рр. конфлікт між радикально- прогресивною групою Франка та «офіційними» народовцями, які в той час встигли вже значно оконсервативитися. Але в 1890-их рр. цей конфлікт вилився в синтезу, що, без сумніву, являло собою новий, вищий щабель у розвитку всієї спільноти. Цю синтезу характеризували дві риси: постання великої Націонал-Демократичної партії, що об'єднала в собі омолоджени

Лідія ГОЛУВНИЧА

Мазепа в поемі Байрона та в історії

Поміж видатними людьми української історії Іван Мазепа, гетьман України в роках 1687-1709, є, мабуть, найвідомішою на Заході особою. Проте, здається, його як політичну фігуру, як борця за усамостійнення України від Росії знають на Заході тільки історики та політики, а для широких освічених кіл та для мистецтв він є лише фігурою романтичної, якнайкраще придатної для ролі героя в мистецьких творах. Байрон був одним з перших романтиків, що написав про його поему, і байронівський «Мазепа», як відзначив С. М. Такер, є «найвідомішим трактуванням цієї теми» в Європі.

Байрон написав поему «Мазепа» в Італії в 1818 році, а з'явилася вона друком щойно у червні 1819. Зміст поеми коротко такий. Щойно скінчилася Полтавська битва. Переможені союзники — шведський король Карл XII та гетьман України Мазепа — втікають, переслідувані російськими військами. Під час короткого перепочинку під дубом, щоб розважити пораненого Карла, старий Мазепа розповідає романтичну історію своєї молодості. Мазепа розповідає, як його, молодого пажа при польському королівському дворі, заскочено в любовній афері з молодою дружиною старого графа та покарано, прив'язавши голову до спини дикого коня, який помчав його через ліси й поля у «дику пустелю» України. Під час цього оповідання змучений король заснув.

Цікавим є те, що багато критиків та коментаторів, майже зовсім поминаючи Байронову композицію поеми, а саме — єдність двох різних періодів в одному місці, виявлену в паралельному зображені старого та молодого Мазепи, зосереджують свою увагу головно на пригоді Мазепині юності. Наприклад, один з перших критиків поеми, пишучи в «Monthly Review», бачить тільки «любовну інтригу» в поемі. Те саме говорить і критик з «Monthly Magazine». Подібно трактує «Мазепу» Й. Олівер Елтон. Але критик з «Blackwood's» помічє контраст між молодим і старим Мазепою, виражений у структурі сюжету. Контраст цей теж відзначає Й. С. М. Такер. Рецензент з «Gentleman's Magazine» теж зазначає, що старий Мазепа не цілком недобачений у поемі, але після цієї випадкової замітки критик детально розглядає лише Мазепину «їзду». Таку ж тенденцію спостерігаємо і в Дж. Клінтона.

Схильність критики бачити в поемі Байрона головним чином, чи й виключно, молодого Мазепу можна пояснити не лише тим, що під час появи поеми образ її героя вже мав в очах Європи романтичне забарвлення, а також і самою поемою, переважна частина якої дійсно присвячена описові молодечої гетьманової любовної історії. Байрон починає цю історію в IV станці й продовжує її аж до кінця поеми. Оскільки Байронове освітлення Мазепині пригоди, дикої ізди, фізичних та душевих страждань і краєвидів, через які кінь мчить Мазепу, дуже детальні та барвисті, то й не дивно, що воно спіхає на задній план та затіняє в поемі образ старого Мазепи, який Байрон подає переважно в III та IV стансах.

Але в поемі зображені таки дві постаті Мазепи! Старий Мазепа Байрона — це загартований вояк, що спить під чистим небом, «у тіні старого дуба», пологом якому служить «листя»; він є «шанований», «спокійний і хороший»; розум його — могутній, здатний знайти вихід з будь-якої, хочби й найтяжчої ситуації. Байрон воліє описати старого Мазепу словами Карла XII, що називає гетьмана наймудрішим з усіх своїх союзників, порівняючи його з Олександром Македонським та приписує йому «усю славу України». Байронівський старий Мазепа є також керівником, за яким «тисячі козаків» підуть навіть туди, де «кожен зійде кров'ю». Отже, хіба ж це — образ безвідповідального, безтурботного пройдисвіта, що викрадає чужих жінок? Ні, байронівський старий Мазепа — це людина, що творила історію, людина, відома в історії; бож і історики — при чому, не тільки українські — описують Мазепу як сильну індивідуальність, як дипломата, вояка, а понад все — як спрітного політика, що боровся за відірвання України від Росії. Ось чому важко погодитися з де Воре, що «англійський поет, якому бравувало інформації, не пробував відтворити історичний образ». Таке твердження фактам не відповідає.

На цьому місці авторка хоче висловити подяку за попереднє читання й критичні зауваги до цієї статті пп. професорам Карлові Бексону з Колюмбійського університету та В. К. Чапленкові з Нью-Йорку.

На цьому місці й видається доречним дослідити джерела, що на них Байрон побудував у своїй поемі образ старого Мазепи. Оскільки на початку поеми, як мотто, Байрон навів довгу цитату з Бальтеровою характеристики Мазепи, то майже всі дослідники поеми твердять, що Байрон усі факти в ній уявив з Бальтеровою «Histoire de Charles XII», а решту — вигадав. Так, С. М. Такер висловлює думку, що «поет безсумнівно взяв історичні факти з „Histoire de Charles XII“». Так само думає Й. Семюел Чу, як також і багато інших, за винятком Дж. Клінтона, який уважає, що, поруч з Бальтеровою працею, Байрон ще взяв кілька епізодів також і з французького роману «D'Athena». Переносчики дискусію про те, чи Бальтерова характеристика молодого Мазепи погоджується з Байроновою, на наступні сторінки, твердимо, що з Байронового опису старого Мазепи, Мазепи дійсного, історичного, справді виглядає так, що поет міг здобути загальне враження про Мазепу з Бальтеровою «Histoire de Charles XII», де він якраз і описує Мазепу як «людину великої відваги, людину помітно заповзяливої й ретельної», що «вирішила здобути незалежність» для України від Росії. (F. M. A. de Voltaire: «History of Charles XII, King of Sweden», London, 1908, pp. 157-8). Однак, твердити, як де Воре, що «одного дня лорд Байрон розгорнув томик Бальтера і прочитав там кілька рядків, які потім в його фантазії прибрали форму і колір», погляд, що його висловлював навіть і Колерідж, значить надмірно спрощувати справу, хіба що під «фантазією» Байрона розуміти лише історію Мазепині «їзди». Систематична аналіза Байронової поеми виявляє в ній присутність деяких фактів, які поет ніколи не міг би знайти ані у Бальтера, ані у своїй власній, хоч би й якій близькій уяві. Так, Байрон вживає термін «гетьман» (термін англійської мови зовсім чужий), але такого терміну не знаходимо ні у французькому оригіналі, ні у англійському тогочасному

перекладі Бальтерової «Histoire de Charles XII», де, замість слова «гетьман», вживаються такі терміни, як «генерал» та «принц». Далі Бальтер зовсім не зачіпав в своєму творі періоду панування та характеру Яна Казіміра, короля польського часу Мазепині молодості, а Байрон, навпаки, входить навіть у такі деталі, як те, що цей період був мирний (станц IV), король — миролюбний і т. д., а це відповідає й історичним фактам.

Потім, описуючи Мазепину «дику ізду»

через Україну в станці XII, Байрон згадує про турецьку навалу на Україну,

яка дійсно мала місце приблизно під час Мазепині молодості:

The year before

A Turkish army had march'd o'er...

Rік тому тут

Пройшла турецька армія...

Такого факту теж не знаходимо у Бальтера. Нарешті, наступні рядки XX

стансу поеми вказують на те, що Байрон зробив цікаву, але, мабуть, не ви-

падкову помилку:

To-morrow the Borysthenes

May see our coursers graze at ease

Upon his Turkish bank...

Завтра Бористен (Стара грецька наз-

ва Дніпра — Л. Г.)

Мабуть побачить наших коней,

Що вільно пастимуться на його ту-

рецькому березі..

Відомо, що цей (правий) берег Дніпра не був турецким під час Полтавської битви, але він таки був турецким за Мазепині молодості, за гетьмана Дорошенка. У Бальтера такої помилки немає, бо він зовсім нічого про турків на Україні не говорить. Тому постає питання: звідки все це взяв Байрон? Ясно, не з своєї фантазії. Все це може значити лише те, що перед писанням поеми Байрон напевне в якісь мірі вивчав свій предмет, а зокрема добу Мазепині юності, проглядаючи такі твори, в яких історію України трактовано значно ширше, ніж у Бальтерової «Історії Карла XII». Оскільки, звичайно, неможливо з точністю встановити, до яких кон-

кретно джерел Байрон звертався, можемо, бодай, ствердити, що такі джерела тоді вже дійсно були. Наприклад, він міг читати Бальтерову ж «Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre-le-Grand», написану після історії Карла XII, де вперше трапляється термін «гетьман» та де описано українську гетьманську державу (Paris, 1835, рр. 18ff.), але де немає й далі нічого про короля Яна Казіміра чи про турецьку окупацію України; або він міг читати «History of Peter the Great» А. Гордона, що особливо детально описує Мазепу та його часи, і де вже є й матеріали про турецьку інвазію на Україні, чи то багато інших історичних книг на ці ж теми.*

На цьому місці, отже, вже можемо бути певні, що старий Мазепа в Байроновій поемі — дійсно історичний Мазепа. Але не можна бути аж так певним щодо молодого Мазепи в поемі. Немає жодного сумніву, що поет запозичив загальні зміст амурної афери молодого Мазепи у Бальтера. Проте, як і в випадку образу старого Мазепи, фактів, наведених у Байрона, значно більше, ніж можна було знайти у Бальтера.

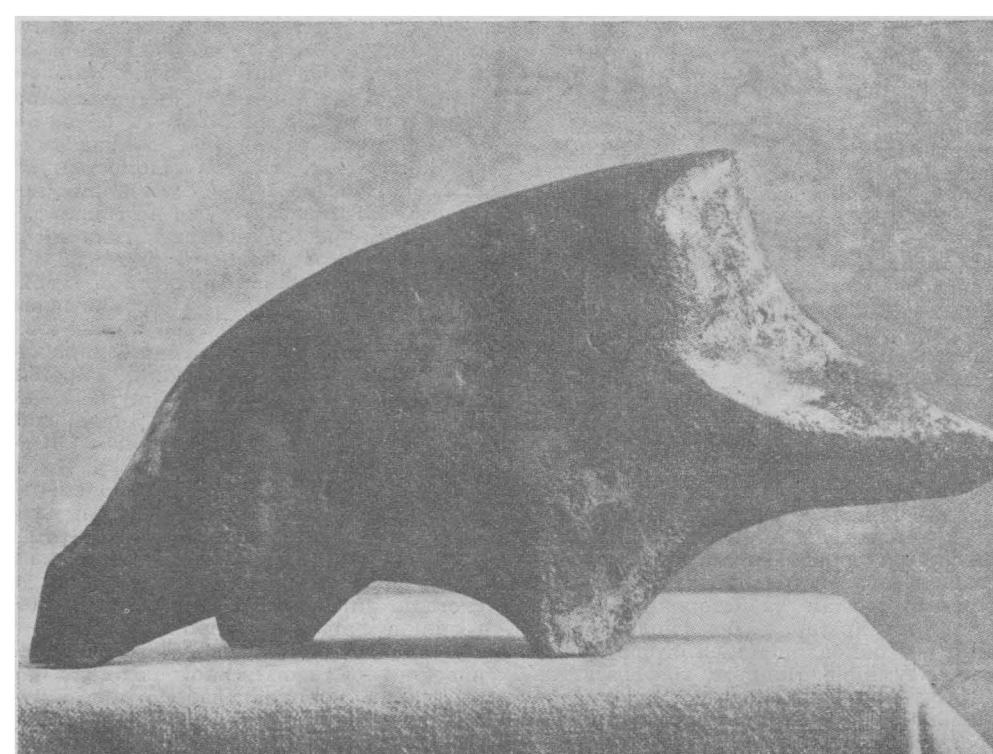
Не може бути речі, що поема не була післям, якби в ній бракувало елементів, створених виключно фантазією поета. Та й справді, такий подивуєдній вираз, як «передаючи, мов електричний дріт» («conveying as the electric wire») у станці VI, що мав би зобразити перший імпульс кохання молодого Мазепи, і десятки інших метафор та алего-рій, що описують Мазепини почуття під час його «подорожі» на дикому коні, потрібують якихось доказів того, що вони є продуктами лише Байронової буйної уяви. Бож хто, далі, міг би порівняти свої почуття з електрикою у XVII віці?! Проте, поруч з цими рядками поетової фантазії, знаходимо в поемі й такі елементи Байронової версії Мазепині інтриги, які ведуть нас до ще інших джерел, що надхнули Байрона й підказали написати цю поему саме так.

Більшість дослідників Байронового твору вважають, що поетова власна амурна афера з графинею Терезою Гіччолі, молодою італійкою, одружену з старим графом, стала Байронові головним джерелом надхнення для «Мазепи», хоч є й такі, що ставлять цю тезу під сумнів. Так, Георг Брандес прямо заявляє, що, «перебуваючи під першим враженням свого прив'язання до графині», Байрон написав також „Мазепу“. Г. Мур теж стверджує, що «неможливо не підозрівати, що поет мав на думці деякі обставини своєї власної історії, коли зображував чарівну польську Терезу, її молодого коханця та ревніву люту старого графа». А що Бальтерова історія Мазепині афери не називає ніякого жіночого імені взагалі, то д-р Енгліндер, цитований у Кольбінга, буде свою теорію зв'язку Байронової Терези в «Мазепі» з Терезою Гіччолі на тотожності їх імен. І це, безперечно, не випадковий збіг обставин! Проте, Кольбінг критикує цю й подібні теорії на тій підставі, що нібито поема була написана перед тим, як Байрон формально познайомився з графинею Гіччолі. Погляд цей поділяє Й. Колерідж та більшість ранніх дослідників Байрона. Усі вони припускають (але без точного, безсумнівного на те доказу!), що Байрон зустрівся з Терезою Гіччолі вперше восени 1818 року. На перший погляд ця теорія може звучати переконливо, бож і поему «Мазепу» надіслано до видавця восени 1818 року. Однак, згідно з найновішими і найповнішими дослідами Марченда, Байрон в дійсності зустрівся з Терезою Гіччолі вперше у Мадам Альбрізzi ввечері 22 січня 1818 року! («Bogon; a Biography», 2:723). Отже, «Мазепу» він написав таки після знайомства з графинею. Тому виглядає ймовірним, що поема зустрічі Байрона з Терезою, а цю поему вже за ним повторювали й інші дослідники. А як, на нашу думку, Марченд поки що найнадійніший автор біографії Байрона, то й слід вважати, що аналогія між поемою «Мазепа» та Байроновим власним досвідом із знайомством з Терезою Гіччолі може бути правдивою.

Можливість такої аналогії ще далі підтверджується кількома рядками з поеми. У IV станці «молодша за нього на тридцять років» вказує на 30-річну різ-

(Закінчення на 6 стор.)

* Можна назвати лише декілька таких книжок, і цього нехай вистачить: John Banks: «A New History of the Life and Reign of the Czar Peter the Great, Emperor of all Russia», London, 1740; John Mottley: «The History of the Life of Peter I, Emperor of Russia», London, 1739; Eléazarde Manvillon: «Histoire de Pierre I surnommé le Grand, Empereur de toutes les Russies», Amsterdam, 1742.

Мазепа в поемі Байрона та в історії

(Закінчення з 5 стор.)

нищо у вікові між молодою Терезою та її чоловіком. А що графіня Гіччолі була також «дев'ятнадцятирічною, а графа має 50-річного», — про це читасмо в листі самого Байрона до Гобгавза від 6 квітня 1819 року. Наступні ж рядки з VI стансії теж вказують на те, що хоч почуття любові й могло зародитися з першого погляду, але Байрон якийсь час мусів ховатися з своїм знайомством і че підступати відкрито до Терези аж до формального їх знайомства на людях у квітні 1819 року:

I saw, and sigh'd — in silence wept,
And still reluctant distance kept,
Until I was made known to her...
Я бачив її, зідхав і тихо плакав,
Але все ж мусів не підходити до неї,
Аж доки мене з неко не познайом-
лено...

Але й поза Байроновим особистим досвідом та його уявою існували ще, здається, і інші чинники та джерела, що спричинилися до виникнення його версії Мазепиной пригоди. В IV стансії поеми є кілька рядків, які можна розуміти, як певний доказ того, що Байрон знов про існування першоджерела, на якому Вольтер збудував свою анекdotу про «дікого коня» і «подорож» Мазепи, хоч, до речі, на ці рядки жоден дослідник ще не звернув належної уваги. Змалювавши образ короля Яна Казіміра та життя при його дворі, Байрон раптом вставляє в уста Мазепі таке оповідання:

He was the Polish Solomon, —
So sung his poets, all but one,
Who, being unpensioned, made a satire,
And boasted that he could not flatter...
Він (себто — Ян Казімір) польським Со-
лономоном був, —
Таке співали всі його поети, крім одного,
Який, втративши пенсію, створив сатиру,
Ще й хвастався, що він не вміє бреха-
ти...

Виникає питання, хто був той поет, що про нього тут згадує Байрон? Для чого він увів цей образ в поему, де для нього немає жодного місця і де він не виконує жодної драматичної чи будь-якої іншої функції? Я відважуюся поставити гіпотезу, що Байрон вставив у поему згадку про цього поета навмисне, з певною метою, та що цей загадковий поет є не хто інший, як Ян Христостом Пасек! А це й приводить нас прямо до питання про те, де є початкове джерело анекdotu про «їзду» Мазепи та чи ця історія правдива.

Пасек, дрібний польський шляхтич, що служив при королівському дворі разом з Мазепою, розповідає про свій болючий досвід із майбутнім українським гетьманом у своїх спогадах, що є колекцією прози й поганеньких віршків, написаних десь коло 1688 року. Твір Пасека, що зберігся в кількох рукописах, вважається перлиною ранньої польської літератури. Описуючи в ньому події 1661 року, Пасек гірко жаліється, що Мазепа буцімто доніс королеві про те, що він, Пасек, був російським шпигуном та змовником проти трону. За це Пасека суджено, а всі його маєтки конфісковано, хоча незабаром король прости його і цілком реабілітував. Ображений і розгніваний на Мазепу, Пасек розповідає у своїх спогадах, як він з Мазепою бився у палаці і т. ін., а в кінці своїх спогадів Мазепин від'їзд з королівського двору і з Польщі у 1663 році Пасек пояснює якраз тим же скандалом, який знаходимо у Вольтеровій історії Карла XII та у поемі Байрона. Згідно з Пасеком, Мазепа мав зв'язки з якоюсь пані Фальбовською (ім'я якої немає й у Пасека!), молодою дружиною одного з польських сусідів Мазепи на Волині. Між Пасековою та Вольтеровою версіями цієї Мазепиной амурної пригоди є тільки дві розбіжності. Поперше, Пасекова історія відбувається на Волині, поза королівським двором, а Вольтер взагалі не каже, де відбувається його історія. Подруге, у Пасека кінь зовсім не дикий, і він привозить Мазепу до його власного маєтку, недалеко від Фальбовських, а в Вольтера кінь несе Мазепу «в дику пустелью». Той факт, що й у Байрона Мазепина пригода має місце виразно поза королівським двором (станс IV), можна вважати ще одним доказом того, що Байронові могла бути відома початкова, Пасекова, версія анекdotu. Повертаючися до Пасекових спогадів, зазначимо, що вони завершуються кількома віршами, в яких Пасек прямо радіє з приводу Мазепиного нещастя та сипле зливу прокляти на голову свого ворога, називаючи його «розпусником», «брехуном» та «злодієм», що мусів покинути Польщу «через цей сором» (Слід відзначити, що нижче згадане французьке видання Пасека не включає цих його віршів, бо то, очевидно, видання скорочене. Але вірші існують в оригінальному польському виданні Krakівської Ака-

demii Наук, яким ми теж користувалися: J. Ch. Pasek, «Pamiętniki», Kraków, 1929, st. 318).

В своїх спогадах Пасек не говорить про те, звідки він узяв історію про Мазепину аферу. Але з того, що в той час він сам на Волині не був, так як він сам то каже, а вів переговори з московитами у Смоленську, слід зробити висновок, що він міг тільки почути її від когось іншого, або ж просто вигадав її. А що його дім був центром пліток королівського двору, це Пасек сам стверджує у своїх спогадах, коли жаліється: «Гостківському було заборонено мене відвідувати, бо він привозив до мене усі новини, які міг лише почути при дворі» («Pamiętniki», st. 232).

Думка вчених про те, чи Пасекова історія — це легенда чи правда, хитається від однієї крайності до протилежності, хоча більшість таки сумнівається в її правдивості. Боршак та Мартель прямо кажуть, що Пасек «підробив усю цю історію» про того «вогненного коня». Цей погляд поділяє й Меннінг, який, щобільше, твердить, що й обвинувачення Мазепи, що Пасек був російським агентом, були правдивими. Де Воре, який іздив на Україну спеціально, щоб дослідити це питання, заявляє, що він не підкоронаний, що це не легенда. М. І. Костомаров ні приймає, ні заперечує Пасекову історію, хоч, подаючи деякі задокументовані дані про те, як і коли Мазепа покинув польський двір та перейшов на службу до гетьмана Дорошенка, змушує читача сумніватися в точності Пасекових фактів. Деякі польські дослідники та критики, як М. Вішневський та Й. Крашевський, вважають, що в цілому Пасекові мемуари мають багато неточностей, тоді як інші А. Вага та Й. Майоркевич — вважають, що назагал твір Пасека — правдоподібний (Pasek: «Les Mémoires», introduction, p. 42).

Але як же Пасекова історія про Мазепину любовні пригоди потрапила до європейських столиць, а зокрема до Вольтера? Очевидно, її принесли туди польські емігранти. Тепер уже є незалежні докази на те, що Вольтеровим джерелом був Станіслав Лещінський, польський король-емігрант, що проживав у той час у Парижі. Згідно з загальним покажчиком до 72 томів творів Вольтера, Вольтер згадує про Мазепину аферу тільки в одній своїй книжці — в «Histoire de Charles XII». Але з якихось ще невідомих причин, під кінець свого життя, Вольтер сам не був певний, чи якраз оця його книга містила історично-правдиві факти. Турбуючись якимися сумнівами чи, може, під тиском критики, Вольтер звернувся до Лещінського з листом та попрохав його, щоб він підтверджив на письмі правдивість та точність «усіх фактів», наведених у тій книзі, тобто фактів, до яких належить і опис Мазепиной афери. Лещінський це радо зробив, і то більше, ніж один раз, і ці його листи до Вольтера збереглися до наших днів (Theodore Besterman [ed.]: «Voltaire's Correspondence», Genève, 1958, 36:225, 235).

А як же ж Пасекова історія могла дійти до Байрона? Мабуть, таким же шляхом, як і до Вольтера. Уривок з Пасекових споминів був вперше надрукований у варшавському журналі «Astre» в липні 1821 року. Перше повне видання спогадів вийшло щойно в 1836 році. Отже, Байрон напевне не міг мати доступу до тих друкованих джерел, які, тим більше, були ще й польською мовою. Але Пасекові мемуари мандрували по Європі в формі усіх переказів та в манускриптах. Один польський поет, Константин Гашинський, мав Пасеків рукопис та намагався надрукувати його в Парижі в 1820-их роках, але це йому не вдалося зробити. Таких випадків, напевно, було більше. Тим то й можна припустити, що дослідження Пасекину може та читаючи якісні історичні книжки про Україну тих часів, Байрон міг бодай чути щось про «поета», який не схотів славити Яна Казіміра за те, що той позбавив його «пенсії», і, немовби натякаючи, що історія Мазепиной афери якраз і походить від цього «поета», Байрон і вставив його мимохід у свою поему, як постать, що виринула в пам'яті старого гетьмана, коли він розповідав шведському королеві про свою молодість.

Підсумовуючи усе вищесказане, робимо два головних висновки. Поперше, з двох різних образів Мазепи, змальованих у Байроновій поемі, тільки образ старого Мазепи цілком відповідає історичним фактам та історичній постаті гетьмана України, а образ молодого Мазепи все ще залишається огорнутий туманом сумнівів. Подруге, хоч безсумнівним є те, що Байронова поема — це мистецька продукція Вольтерового портрета Мазепи, проте існує досить доказів, щоб вважати, що до Вольтерової

версії поет додав ще й нові факти, почерплені ним з читання інших історичних творів про мазепинську Україну, з його власної романтичної афери з Терезою Гіччолі та, можливо, й з первинної Пасекової історії, яку він міг почути в сальонах Европи. З цього матеріалу Байронові вдалося за допомогою його багатою кольоритної промовистої мови таталанту мистецтва створити чудовий поетичний шедевр, красу якого не можуть затмарити навіть і ті неточності, що стосуються справжнього Мазепи та його часу й середовища.

ДЖЕРЕЛА ДО СТАТТІ

Besterman, Theodore (ed.). Voltaire's Correspondence, 36 vols. Genève: Institut et Musée Voltaire, 1953-1958.

Borschak, Elie, et René Martel. Vie de Mazarin. Paris: Calmann-Lévy, 1931.

Brandes, Georg. Main Currents in Nineteenth Century Literature, 6 vols. New York: McMillan, 1901-1906.

Chew, Samuel C. (ed.). Lord Byron: Childe Harold's Pilgrimage and Other Romantic Poems. New York: Odyssey Press, 1936.

Clinton, George. Memoirs of the Life and Writings of Lord Byron. London: J. Roberts & Co., 1828.

Coleridge, Ernest H. (ed.). The Works of Lord Byron, rev. ed., 13 vols. London: J. Murray, 1898-1901.

Eaton, Oliver. A Survey of English Literature, 1780-1830, 2 vols. London: E. Arnold, 1912.

Gordon, Alexander. The History of Peter the Great, Emperor of Russia, 2 vols. Aberdeen: F. Douglas & W. Murray, 1775.

Hrushevsky, Michael. A History of Ukraine. New Haven: Yale University Press, 1941.

Костомаров, Н. І. Собрание сочинений, т. 16. С.-Петербург: М. М. Стасюлевич, 1905.

Manning, Clarence A. Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa. New York: Bookman Associates, 1957.

«Mazepa», Blackwood's Edinburgh Magazine, 5:429-432 (July, 1819).

«Mazepa», Gentleman's Magazine and Historical Chronicle, 89:43-45 (July, 1819).

«Mazepa, A Poem», The Monthly Review or Literary Journal Enlarged, 89:309-321 (July, 1819).

«New Books Published in July; with an Historical and Critical Proemium, The Monthly Magazine or British Register, 48:56-64 (August, 1819).

Л. ГОЛУБНИЧА

Андрій ЖУК

Культурні діячі Лубенщини

ВАСИЛЬ ЯНОВСЬКИЙ (1845-1910?)

В особі Василя Яновського маемо справу з людиною політично активною, політичний кругозір якої не обмежувався справами рідного краю, а сягав далеко поза його межі.

В «Своді указаний, даних некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях», з травня 1880, Василь Яновський так характеризується: «Участь у грошевій допомозі на потреби Київської організації „Громада“, особливо на підтримку Драгоманова і женевської друкарні... Яновський був прихильний до справ українських соціалістів і не шкодував для цього своїх засобів. Брав участь разом з Антиповичем у відтранспортуванні Тернопольського, він же Галушкін, в Епископградському повіті для пропаганди серед штундистів. Він же переховував у себе на хуторі та займаючись господарством.

Одружений був Яновський з Люблю Шербачовою, мав троє дітей, — доньку Валентину (народилася 1886) і двох менших хлопців — Василя і Юрія. Як діти підрости до школиного віку, родина Яновських поселилася на постійній мешкання до міста Лубені, перебуваючи на хуторі лише літніми місяцями. В Герцеговіні набрався Яновський хвороби легенів і справляв враження, коли я його пізнав особисто в 1900 році, цілком хворої людини. Але прожив він, здається, ще може з десять років і помер, ма-
буть, у Києві, куди родина Яновських перебіхала, як діти підрости до університетських студій, отже смерть його кладу на 1910 рік.

В громадському житті Василь Яновський не брав участи, натомість його дружина, Любов Олександровна, була рухливою громадською діячкою в Лубнях, а потім у Києві.

У своїх «Спогадах українця-вольонтера про повстання в Герцеговіні 1875-1876 рр.» (ЛНВ) Василь Яновський пише, що першу вітку про повстання одержав у своїй оселі на Засуллі під Лубнями, де служив по дворянських виборах, і йому «враз» спала думка іхнати вольонтером в Герцеговіні. Мотиву він це свое рішення так:

«Українська молодь тих часів ціка-
вилася взагалі долею слов'ян, пильно
студіювала історію. Найпаче київська
українська молодь. То були саме неза-
буті часи великої культурної праці та-
ких славетних діячів, як проф. Антоно-
вич, Драг

Богдан МИКИТИК

Конгрес дослідників народної творчості

Наше століття можна б назвати століттям конференцій і конгресів. Починаючи від конференцій політиків, конгресів психіатрів, хірургів і кінчакочи конгресами фабрикантів гудзиків, неожинатих чи близнят, — маже всі професійні, світоглядові й інші групи організуються і скликають конгреси. Деколи рушійною силою, що викликає цю активність, є лише нахил до сенсації або тенденція звернути на себе увагу. Однак і негативні прояви не смуть знецінювати самої, по суті позитивної, ідеї шукання безпосередніх контактів, обміну думками тощо.

Після другої світової війни, що спричинила ізоляцію і ворогування між окремими народами, часті міжнародні конгреси є немов психічною реакцією людей — «сусільних істот», які хотіли б усунути всяки «засі».

Такими мотивами керувалися й ініціатори міжнародного конгресу дослідників народної оповідальної творчості, що відбувся 19-29. 8. 1959 в Кілі і Копенгагені. На думку керівника конгресу проф. д-ра Курта Ранке, саме для дослідників фольклору, що не знає меж часу, ні простору, не вистачає листування й обміну публікаціями, потрібна безпосередня розмова, яка повинна скріпити приязнь. Ідея одна: не лише про приязнь між учасниками, але й між цілими народами, і галузь науки, яка цікавиться спільними культурними надбаннями всіх народів, що скристалізувалися у формі народної творчості, найбільше придатна для поглиблених цієї приязні. Очевидно, що в першу чергу з'їзд мав принести користь самій дисципліні через обмін думок в доповідях і дискусіях.

До народної оповідальної творчості належать казки, перекази, легенди, анекдоти, однак конгрес присвятів увагу в першу чергу казкам.

Від другої половини 19 століття, коли під впливом ідей романтизму почалося інтенсивне записування і вивчення казок, постало багато теорій і напрямів, які поставили собі за мету відповісти на питання про час і обставини постання казок, хотіли на підставі казкових текстів відтворити культуру того часу тощо. Казка стала предметом зацікавлення істориків релігії, філософів, етнологів, психологів, соціологів і літературознавців. Всі вони заразовували казку до обсягу своїх дисциплін. Школа міграції казкових сюжетів старалася знайти шляхи, якими казки мандрували від народу до народу, зауваживши, що казки різних часів і найбільш віддалених від себе народів деколи до пояснювались подібні. Зміст вавилонських, єгипетських оповідань, записаних кількою сторіч до Христа на глиняних табличках і на папірусах звоях, часто тодіжний з індійськими, китайськими, старогрецькими вар'янтами і казками, записаними з уст народу в 19 столітті. Аарне започаткував перед першою світовою війною т. зв. фінську школу, яка, продовжуючи працю школи міграції, займалася не теоретизуванням, а збиранням матеріалу, його каталогізацією і порівнюванням окремих варіантів, щоб цим способом знайти країну постання окремих казкових типів. Ця географічно-історична метода не цілком задовільняла, бо, досліджуючи окремі частини, занедувала цілістю.

Розпорощення зацікавлені дослідників казок і численність теорій позначалася і на перебігу останнього конгресу, що однак не треба вважати негативним явищем. Доповідачі й дискутанти відстовювали часто протилежні позиції, виходячи із різних заłożень. Були представліні і представники мітологічної школи, прихильники антропологічного, психоаналітичного напрямків тощо. Літературознавці звертали увагу на самі твори, аналізуючи їх форму, стиль і мистецькі засоби (проблема морфології) і даючи на цій підставі дефініції щодо приналежності окремих видів народної творчості (проблема феноменології і типології). Вони залишали етнографам зауваження досліджувати час постання, походження, динаміку поширення і культурно-історичне підґрунтя казок. Якраз одним із позитивів конгресу було часте ствердження, що народна оповідальна творчість є проблемою, яка затокує різні дисципліни, і тому не може бути спору про компетенції, а повинна продовжуватися співпраця.

Крім цих чисто теоретичних доповідей, в яких доповідачі старалися охопити суть цілості проблеми казковознавства, були ще реферати, які за фіксовою методою займалися окремими сюжетами, шляхами їх поширення. До цієї групи можна заражувати доповіді, що порушували питання каталогізації казок.

В рамках цієї статті не можна порушити всіх питань, що були обговорювані, бо всіх доповідей, пов'язаних з дискусіями, було понад 60. Однак треба окремо згадати реферати і звіти про теперішній стан дослідів народної творчості і про збирання казок в окремих країнах. Виявляється, що попри запевнення теорії відумирания, народна творчість живе, зберігаючи старі, традиційні жанри і форми або шукаючи нових шляхів. Наицільше доповідеи цього характеру прочитали учасники із країн Східної і Південно-східної Європи, де ведеться інтенсивне записування народних казок і переказів.

Заслугою модерної етнографії є звернення уваги на людину (творця казок) і на функції оповідальної творчості. Старші етнографи і літературознавці звертали увагу на готовий матеріал, забуваючи при цьому його творця. Кожний народний оповідач стає співтворцем; він не повторює механічно вивченого матеріалу, але достосовує його до обставин, змінює, поширює, скорочує, причому не малу роль відіграє громада слухачів, до якої оповідач часто достосовується. Позитивом останнього конгресу було якраз звернення уваги на ці питання, що мало місце в другій частині конгресу, коли учасники переїхали до Копенгагену, щоб там продовжувати свою працю.

Останній день присвячено питанням майбутньої організації дослідників народної творчості. Переїзд конгресу показав, що міжнародна співпраця в цій ділянці дуже потрібна, і тому обрано комітет, який має завдання підготовити наступний (третій) конгрес. Перший конгрес відбувся 22 роки тому в Лондоні (Швеція), а тепер постановлено, що конгрес повинні відбуватися періодично, що 4-5 років. Дальшим завданням комітету є підготувати ґрунт для заснування світової організації дослідників народної творчості і міжнародного архіву.

Треба зазначити, що організація одного конгресу в двох містах, принадлежних до двох окремих держав, була дуже влучною і ще більше піднесла його міжнародний характер. Кілька став за останні роки важливим дослідним центром, де викладає проф. Вальтер Андерсон, заслужений дослідник і представник порівняльної методи, і проф. Курт Ранке, керівник етнографічного інституту при університеті, видає журнал «Fabula», присвячений дослідам народної творчості. Організаторами конгресу були етнографічні і фольклорні установи Західної Німеччини і Данії, а рушійною силою — невтомний проф. Ранке.

Ернест ГЕМІНІГЕЙ

Дім солдата

Кребс пішов на війну з методистського коледжу в Канзасі. Він мав знятку, яка показує його між бурсацькою братвою, на якій всі вони мають комірці однакової висоти і стилю. Він пішов 1917 року до морської піхоти і не повертається додому, доки друга дивізія не повернулася з Райну до Сполучених Штатів влітку 1919 року.

У нього є знятка з Райну, з двома німецькими дівчатами і ще одними капраплом. Кребс і капрапл виглядають завсідниками на їх мундирі. Німецькі дівчата негарні. Райну на знятці не видно.

Коли Кребс повернувся до рідного міста в Оклагомі, вітання героїв уже промінуло. Він повернувся пізно. Хлопців з його міста, завербованих до армії, вітали з захопленням. В тому було багато слухати. Його місто чуло про багато найжорстокіших подій, щоб захоплюватися реальністю. Кребс зрозумів, що мусить брехати, щоб його хтось взагалі слухав, і, збрехавши раз чи двічі, він таєж відчув огиду до війни і розповідей про неї. Несмак до всього, що трапилося йому під час війни, виробився в нього в наслідок брехні, яку він мусів розповідати. Всі ті хвилини, які при згадці про них викликали почуття прозорости і внутрішнього холоду, хвилини, що давно минули, коли він легко і природно робив те, що належало людині зробити, хоч він це міг би робити й якось інажче, втратили тепер свій холод, свої цінні властивості й нарешті остаточно згубилися.

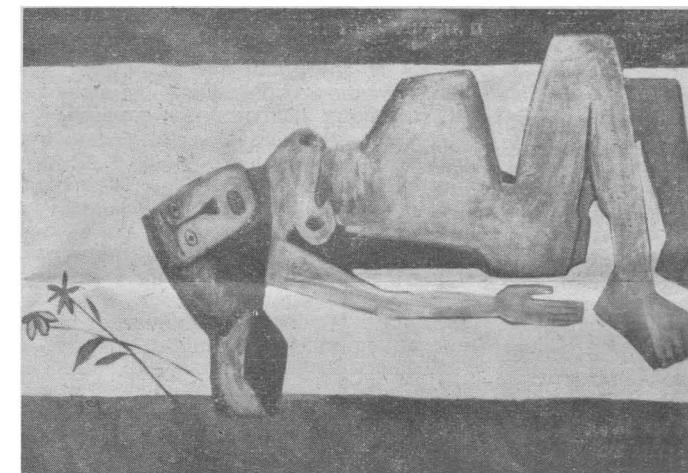
Його брехня була зовсім незначна і полягала в тому, що він приписував со-

після закінчення конгресу мала група учасників поїхала на запрошення доктора д-ра Свана до Лонду, щоб ознайомитися з методами і вислідами праці тамошнього етнографічного архіву, де зібрані і скаталогізовані неопубліковані матеріали з народної оповідальної творчості.

Українського читача цікавитиме питання, чи дослідники обізнані з українською народною творчістю. Можна твердити, що так. В доповідях і дискусіях згадувалися українські казкові варіанти, бо дослідники, які практикують порівняльною методою, стараються бути ознайомленими з казками якнайбільше народів. Згадувалися імена таких українських збирачів і дослідників фольклору, як М. Драгоманов, М. Сумцов, Ів. Франко, В. Гнатюк, В. Грінченко та інші. В етнографічному архіві в Лонді зберігаються збірки українських казок, а деякі видання, що стали вже бібліографічною рідкістю, зберігаються в формі мікрофільмів. Минуле покоління виконало велику працю і внесло поважний вклад в цю міжнародну галузь науки, однак треба призначити зажалем, що воно знайшло мало послідовників серед нашого покоління. Зацікавлення етнографічними науками на еміграції дуже мале і з записуванням фольклорних матеріалів серед українських емігрантів, між якими бувають добре оповідачі, є мінімальне, хоч з боку міжнародних наукових інституцій напевно знайшлися б засоби для публікації цих матеріалів. Тому з визнанням треба відмінити записування народних казок і оповідань Олексою Воропаем в повоєнні роки по українських таборах у Німеччині (частину їх опублікував автор не-

давно в книжці п. з. «Звичаї нашого народу». Етнографічний нарис, т. I, Мюнхен, 1958, видання Українського в-ва в Мюнхені), записувані подібних матеріалів на фонографі д-ром Михайлом Гоцієм в Німеччині і публікацію (переважно пісенного матеріалу) проф. д-ром Ярославом Рудницьким у Канаді. Вивчання цього роду казок могло б дати цінний вклад в науку, бо життя українських емігрантів в нових обставинах, в новому середовищі налевно викликало пересунення в підборі тем і такі зміни, які цікавили б тих міднерних етнографів, що звертають увагу на процес творення, на особу казкаря, на вплив середовища на формування казки тощо.

Велику роботу могли б зробити українські радянські казковознавці, об'єднані в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії при АН УРСР. Вони ведуть працю в терені, записують і частинно публікують матеріали, а неопубліковані зберігаються в архіві інституту. Однак їх участь на міжнародному форумі, мабуть, утруднена. На запрошення організаційного комітету взяти участь в конгресі, що їх розіслано по всіх університетах та наукових установах СРСР, відповіли і дали на це свою згоду лише фольклористи з Москви і Ленінграду, натомість фольклористи із інших республік навіть не відповіли на запрошення. Виходить, що ленінградці і москвичі мали б заступати всіх радянських дослідників народної творчості, хоч для західного дослідника було б не менше цікаво пізнати і нав'язати безпосередній контакт з татарськими, кавказькими, казахськими, литовськими чи білоруськими колегами. Зрештою із СРСР не приїхав на конгрес ніхто. Участь у ньому взяло понад 250 учасників з різних національностей з приблизно 25 країн.

Після групової виставки в ARTS CENTER GALLERY (545 Avenue of the Americas, New York), на якій було виставлено й два образи Юрія Соловія, ця галерея відзначила нашого мальника, запросивши Юрія Соловія влаштувати його індивідуальну виставку. Виставка відбудеться в названій галерії 12-15 листопада. Галерея відкрита щодня, крім неділі, від 1 до 6 годин по півдні. На світлині одна з останніх праць Ю. Соловія «Народження» (олія, 1959).

тепер, після війни, це було те саме авто. Нішо в місті не змінилося, хібащо по-виростали молоді дівчата. Але вони жили в такому складному світі наперед окреслених дружніх зв'язків і змінних ворожнеч, що Кребс не мав енергії чи відваги туди проломитися. Але охоче дивився на них. Було багато гарних молодих дівчат. Більшість з них носили коротко обстрижене волосся. Коли він тоді відходив, лише малі дівчата носили таке волосся, або дещо зухвалі. Всі вони носили светри й сукні з круглим горловином. Це було наче мундир. Він любив дивитися на них з балкону, коли вони проходили під тінами дерев. Він любив голландські круїлі комірці під светрами. Він любив їх шовкові панчохи й низькі черевики. Він любив їх стрижене волосся і їх ходу.

В самому місті вони не приваблювали його так сильно. Вони не подобалися йому, коли він бачив їх у грецькій крамниці з морозивом. Його й дісно не тягнуло до них. Вони були занадто складні. Вони були якось інакше. Він власне й хотів би дівчини, але не хотів марнувати багато часу, щоб її здобути. Він не хотів дівчину вдаватися в інтриги й політику. Він не хотів до жодної залишатися. Він уже не мав охоти ще більше брехати. Не варто було.

Він не бажав ніяких наслідків. Він не хотів більше ніколи жодних наслідків. Він хотів життя без наслідків. Зрештою, йому не треба було дівчини. Цього навчила його армія. Він добре удавати, мовляв, ти мусиш мати дівчину. Майже всі так роблять. Але це неправда. Дівчина не була потреба. Це комічна річ. Спочатку хлопець хвалиться, що дівчата не існують для нього, що він ніколи про них не думав, що вони його зовс

Культурні діячі Лубенщини

(Закінчення з 6 стор.)

увіковічили потім своє ім'я літературною, науковою чи політичною працею. І українська молодь, вихована такими велетнями духа, такими свідомими патріотами, відчувала гостро всяку кривду своєї нації й пестила в серці своїм певний політичний ідеал — загальну федерацію всіх слов'ян. Національне, братерське почуття — найхарактерніша риса всякого слов'янинів, а разом з тим майже однаково тяжка доля кожного з них — подавали нам надії на те, що здійснити цей ідеал буде зовсім не трудно, і ми, українська молодь, на підставі кревного зв'язку всіх слов'ян будували сміливо велику майбутню долю своєму народові!»

З цим рішенням і з такими наївними молодечими поглядами «на братерські почуття... всякого слов'яніна» та будуванням майбутньої долі народу «на підставі кревного зв'язку всіх слов'ян» поїхав Яновський до Києва. Тут він зустрівся з членом «Громади» Лончевським, який підтримав його думку та порадив сповістити про свій намір «Громаду».

«Того ж вечора, — оповідає Яновський, — зібралися громадяни в помешканні М. П. Драгоманова, і на цій раді пропоновано було зорганізувати цілій ряд українців-вольонтерів, який за моїм проводом поїхав би в Герцеговину. Порахували, скільки коштуватиме по дорожі кожного вольонтера й тут же зробили першу грошеву складку на цю справу — по 100 карб. з кожного громадянина».

Другого дня приступили до вербування охотників, яке треба було тримати в тайні, бо офіційні чинники Росії були проти підтримки повстання. Дебагорій-Мокрієвич взявся за це діло в Одесі. Але охотників знайшлося мало, на весь Київ тільки 6, а з Одеси тільки один прибув. Всього назбиралося не цілий десяток, і з ними Яновський виїхав 22 вересня 1875 року (ст. ст.) до Герцеговини, «з великою обережністю, темнінко, криючись, як злочинники, від поліції, жандармів, всяких шпіонів, сіли у вагон і подалися працювати на користь чужої-своєї справи». Іхали через Львів, Відень, Будапешт. До Львова і Відня Яновський мав рекомендаційні листи від Драгоманова до місцевих українців, щоб затягались до його групи вольонтерів, але тут уже зовсім охотників не знайшлося.

На місці Яновський з своїми земляками входив до інтернаціональної групи вольонтерів і по яким часі був обраний її отаманом та керував цим відділом, що складався під кінець з 200 осіб, аж до кінця свого перебування серед повстанців, до липня 1876.

Це повстання було прелюдією російсько-турецької війни за «визволення» балканських слов'ян!

До речі буде пригадати тут, що, збираючись «визволити» балканських слов'ян з турецької неволі, Росія царським указом з 18-30 травня 1876 заборонила поневолюваному нею українському народові вживати свою рідну мову в культурному й громадському житті. Така перспектива насувалася, очевидно, і для балканських слов'ян!

У споминах В. Яновського, поза описом фактів повстанського руху і з'яваних з цим особистих переживань, багато місця уделено міжнародній обстановці того часу, в якій він добре визнавався як справжній політик. Але найбільше місця займають у його споминах спостереження над місцевими побутовими-культурними і суспільними відносинами, бо він добачав у них багато схожого з українськими відносинами, і це його рідною з місцевим населенням. При цьому він стверджує, що турецьке панування над сербами було тяжким для них головно в ділянці соціально-економічній, майже не впливаючи на духове життя народу, яке розвивалося в традиційних формах досить вільно, на основі питомої національної культури, не трятачи тягlosti. Тому серби і в підневільному політичному становищі являли сучільну культурну особовість, не знаючи таких прозваль, як, наприклад, культурне життя українців у Росії, яке Яновський характеризує такими словами: «Народ, якому увірвали всякий зв'язок з минулім, не може мислити себе як окреме національне ціле; він не чує грунту під ногами і не цікавиться тим матеріалом, з якого будеться його майбутня доля» (ЛНВ, кн. XII, 1911, стор. 447).

Незвичайно глибока думка! Вона пояснює нам фееричність відновленої української державності в 1917-1918 рр., слабу відповідність української народної маси накиненому ззовні тиранському режимові, політичне розпорощення на емі-

трації і брак якогобудь зв'язку з рідним краєм!

*

У зв'язку з тодішніми подіями на Балканах М. Драгоманов кількаразово залишив голос в журналних статтях і в окремих брошюрах. Про зміст їх виразно говорять їхні назви: 1) «Чисте діло вимагає чистих рук»; 2) «Турки внутрішні і зовнішні»; 3) «Внутрішнє рабство і війна за визволення»; 4) «До чого довоювались» та ін. (Див. «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова», т. II, Париж, 1906, стор. 20-121).

Тому що Яновський іздила на Балканах у вільний слов'янській місії також з благословення Драгоманова, цілком на місці буде ознайомитися з його оцінкою балканських справ у зв'язку з правовідзяданням Яновського про свою місію. В брошюрі «Внутрішнє рабство і боротьба за визволення» М. Драгоманів згадує м. ін. про відношення українців до подій на Балканах і подає свій план визволення слов'ян.

«З усіх провінціональних і культурних рухів в передостанньому часі, — читаємо у Драгоманова, — більше інших заставив про себе говорити напрямок український. Збрікрою грошей на герцеговинське повстання, посилюючи туди волонтерів ще в 1875 році українські міста Київ і Одеса дали були привід думати, що у них є люди з ознаками політичного думання. Але замість того, щоб виступити з самостійною програмою федерально-демократичного пансловідзиму, українці поховалися в норі або пристали до слов'янських комітетів, що заганьбили себе союзом з жандармами, або устами автора статті «Полякам миротворцям» (Кого М. Драгоманов мав тут на увазі і де появилася та стаття «Полякам миротворцям», важко мені дійти. Судячи з усього це був хтось з визначених членів «Громади!») показали, що заганьбили і те, що можна було висновати з їх праць, а саме: що одна справа польське питання на білорусько-українській землі, а друга справа на чисто польській та що коли поляки не мають рації в одному місці, то мають у другому, а російське правительство більше ніж не має рації, а просто дурне воно в одному і другому місці» (стор. 99-100).

«Чи не пора освіченим людям всіх племен, що входять у склад Росії, виступити самим на сцену? Чи не пора їм вирвати з рук здеморалізованого і нездарного урядництва ведення справ внутрішніх і зовнішніх, привести в гармонію внутрішню і зовнішню політику країни, заснувавши її на основах свободи?» (стор. 100).

Далі Драгоманов подає основи, на яких мала б бути побудована різноплемінна Росія, і зупиняється на тактиці, на засобах для досягнення поставленої мети. Був це перший нарис програми перебудови Росії, який знайшов своє докладне розроблення і узагальнення пізніше, у відомій «Вільний спілці» (Женева, 1884).

Балканська війна мала скандалний кінець для Росії. Про берлінський трактат, який зафіксував новий стан речей на Балканах, М. Драгоманов ось що говорить: «Ми гадаємо, що немає потреби довго розглядати цей трактат, котрим серби остаточно розрубані на три частини, а Герцеговину і Боснію, від яких почалося і які так багато витерпіли, передано у власті австрійської бюрократії. Болгарів розкавалковано на чотири частини, з котрих одну (в Добруджі) віддано румунам, другу (Східні Румелія) повернено туркам, третя (Македонія) — всякого роду башибузукам. Це пошиматовання відкриває перспективу такої ж деморалізації сербів і болгар, які піддалися українці, пошиматовані андрусівським миром 1667 року» (стор. 117).

Оце плоди кровопролиття, яке коштувало життя близько мільйонові людей!

«Як направити цю біду слов'янам, про це ми говорили, — пише Драгоманов, — і поговоримо ще з слов'янами. На нашу думку, іншого засобу немає, як утворення всеслов'янської радикальної партії, безвірісвідної, демократичної і федеральної, котра б спнила суперництво православних і католиків, відкинула політиканство чеських, слов'янських, польських феодалів, спнила суперечки за землі поляків і русинів, чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар і нав'язала тісні зв'язки з подібними ім партіями у неслов'янських сусідів, — румунів, греків, албанців і, як вони того захочуть, у німців і мадярів. Але тепер ми говоримо з людьми, що належать до Росії».

«По всім тим, що сталося, навряд чи можливо хоч трохи думаючі і добровісні люди виступати проти гадки, що її ми висловили ще перед війною, а саме, що шлях до знищення панування турків царгородських лежить через Петербург і міститься в знищенні «па-

нування турків внутрішніх» над Росією. Але незалежно від якихбудь «східніх питань» тепер перед Росією стоять у весь звіт внутрішні питання, висунені всіма тими страхіттями, які виявила війна!»

«Питань цих багато, але перше з них — це питання політичної свободи, що значить питання усунення верховодства чиновників і жандармів. У брошурі «Внутрішнє рабство і війна за визволення» ми назвали той мінімум, менш якого не може вимагати освічене суспільство, котре не хоче свого морального і матеріального банкрутства, а саме:

1) Недоторканість особи і помешкання для поліції.

2) Недоторканість національностей у приватному і публічному житті.

3) Свобода і рівноправність усіх віровізанань.

4) Свобода друку, освіти, зібрань, товариств.

5) Самоуправа громад, земств і областей.

6) Земський собор (народне представництво) і відповідальність перед ним: судом усіх урядовців.

7) Перегляд усого соціально-економічного становища народних мас.

8) Повна амністія всім політичним заудженим.

Виникає питання про засоби, якими можна було б досягнути хоч би цей мінімум. Засобів цих багато, починаючи від висловлювання гадок в друку, від по-

дачі заяв станами і виборними установами і кінчуючи на відкритому спротиві деспотизму і відкритим на падом. «Могіт вмістити да вмістити!» Але не можна забувати слів Наливайка у Рилеса:

«Но где ж, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода!»
(стор. 118-119).

*

Писалось це 80 з лишком років тому. З того часу в міжнародному житті і в житті кожного народу в полосі розселення слов'янських племен, так слов'ян, як і народів інших рас між ними, залишили радикальні зміни. Майже всі незалежні народи в наслідок воянів і революцій перейшли через фазу державної самостійності, але не всі змогли при цій самостійності вдергатись, а теперішній стан речей у цій полосі, з погляду свободи людини і народів далеко гірший, ніж був перед «вільними» війнами і революціями. Тому драгоманівські проекти з-пред 80 років представляють не тільки історичний інтерес, але мають, здається нам, і давнє практичне значення для теперішнього часу (очевидно, з деякими модифікаціями та облишеннем усякого панславізму) застосуванням повної рівності і самостійності кожного народу з метою знайдення якогось модусу вівенді) та повинні б звернути на себе увагу відповідних кіл, що репрезентують вільнові змагання поневолених комунізмом народів.

ЛЮБОВ ОЛЕКСАНДРІВНА ЯНОВСЬКА (1861-?)

Вона походила з роду Щербачів, народилася 1861 року в селі Миколаївці, Борзенського повіту на Чернігівщині. Освіту здобула в дівочому інституті в Полтаві. Дружина Василя Яновського, відома письменниця і громадська діячка. Почала писати 1887 року, але перше оповідання «Злодійка Оксана» було видруковане в галицькій «Зорі» аж 1895 року. В 1899-1901 рр. в журналі «Київська Старина» з'явилися друком оповідання «Смерть Макарихі», «Городянка» й інші.

Літературну діяльність Яновська почала, — читаємо у С. Єфремова, — з побутових оповідань про тих «кому скрутно жити, а ще скрутіше помирати» («Смерть Макарихі», «Злодійка Оксана», «Городянка»), але потроху все далі відходить від побутового малювання життя і поруше психологічні проблеми. Проблема людського щастя (драма «Людське щастя»), ширше — людського життя і попутніх стосунків між людьми, стала тим центром,коло якого зосередковано тепер творчу увагу Яновської. З одного боку, письменниця бачить, що ці попутні стосунки становлять не раз джерелом страшних мук, які вбивають найдорожче в людині — її людське достоїнство («Ідеальний батько»), доводять до здичавіння, з людей роблять неприміренних мізантропів («За високим тином») або якісь ляльок у людському образі («Рукачівка», «Дарочки»), підтинають у корені навіть невеличкі надії на свою власне, невипрохане щастя («Чужий»), вбивають і збезцінюють саму правду життя, розмінюючи її на дріб'язок матеріальних інтересів («Правда»). З другого боку, людина як людина має найвищу вартість сама по собі, непорушну ні для кого, незалежну від її внутрішнього змісту (Noli me tangere).

«В душі кожної людини, навіть найбільш приборканої лихом, живе невіміруща туга за щастям, воєло та правою, і ця туга вічно жене її шукати того щастя, хоча б це вело на видиму загибел, на руйнування вс

ПО СТОРИКАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

З роману Григорія Тютюнника „Вир“

У львівському журналі «Жовтень» (липень-серпень-вересень) надрукована перша частина роману Григорія Тютюнника «Вир». Ім'я автора нам покищо мало відоме, але супроти казенно заштампованих романів на тему про колгоспне село, яких друкується безліч (наприклад, роман Миколи Руденка, що друкується одночасно з романом Тютюнника в «Вітчизні», — «Остання шабля»), його розповідь відхиляється від типового соціалістичного псевдореалізму в бік справді живого реалістичного малюнка. Це властиво майже те саме, що й у інших, гільки автор менше підмальовує колгоспні зліди, а герой менше напишає високими соціалістичними ідеями, тому вони більше безпосередні й життєві і, навіть свою біду скрашують легеніким гумором. У наших двох уривках — на яскравому тлі колгоспного побуту нові сільські «пани»: в першому голова сільради, в другому голова колгоспу.

*

До корівника зайців Павло Гречаний. Сорочкі з-під штанів висмікані, руда шапка — на потилиці, до босих ніг прибиковано мотузям старі калоші. Якісь час він мовчки розглядав корівник з таким виглядом, ніби потрапив у якесь незнайому йому пустелю, потім сказав:

— Гр-ас-ти! (що означало: «здрастуйте»).

Зняв з пліч вила і приступив до праці; так налягав на них, що вони заганялися в гній по самий держак. Скорі він навернув поперед себе таку гору гною, що загородив двері. Кожного разу, як він налягав своїми сильними руками на вила і одним ривком вивертав пласт, з грудей його виривалися одні і ті ж звуки: «Е-е-е. Пфу-у-у!» Е-е-е. Пфу-у-у! Дорош швидко втомлювався і часто зупинявся, щоб витерти на шії і на лобі піт, який зрошував його тік щедро, що гімнастюка і сорочку змокріли на шії і попід пахвами. В хвилини такого перепочинку з захопленням милувався незвичайною силою Павла, дивувався, як він легко, ніби бавлячись, виконує таку важку роботу. Близькість цієї сили мов би вдихала здоров'я і в самого Дороша, і він знову починає працювати.

Опівдні на артillaryйській двір прийшов Гнат. Шов, поляськуючи прутком по халяхах, золотий зуб горів на сонці.

— Чого це ти не на жеребці, а пішки? — насмішкувати запитав його Оксен.

— Кузьма кувати повів. — Гнат помовчав, пощулів очі, посвистів крізь зуби, нарешті спітав: — Оксене, ти, знаєш-понімаєш, мені скажи: на якому основаній без моє дозволу незнайомих людей ночувати пускаєш? Тобі відомо, хто він такий?

— Відомо. А як тобі ні — піди у корівник і розпитайся. Він тобі сам розкаже.

— Ти вже його на роботу прийняв? А документи, а характеристика? А з біографією як? Може, він із препровіданів? Ну, нічого. Я його зараз перевірю, що воно за птиця. Так, ти говориш, він у корівнику? Гм. Хорошо. Я зараз із ним побалакаю.

І Гнат, насвистуючи, пішов до корівника.

Дорош саме накидав на віз гній і стояв спиною до дверей, коли прийшов Гнат. Але, глянувшись на Куяза, в якого раптом на обличчі простила пощівість, відразу зрозумів, що з'явився сторонній, і, напевно, з сільського або й районного керівництва. Дорош озорнувся і, побачивши Гната, його незалежну позу, самовпевнене обличчя, догадався, що це і є голова сільради Гнат Рева, про якого йому говорили ще в районі.

— Хто тут Дорош? — суворо запитав Гнат голосом слідчого і зупинив погляд на Дорошеві, добре знаючи, що це й є той, кого йому треба.

— Я, — відповів Дорош і сперся на віла.

— Пред'явіть документи.

— А ти хто такий?

— Прощу не тикать. Я — голова сільради.

— Ну, то й що?

— Сказано — документи давай.

Гнат підозріло глянув на Дорошеві очі, обміряв його очима з ніг до голови. — Може, ти який шпигун, засланий із капіталістичної держави? Хто тебе знає.

Дорош холодно глянув на Гната:

— От що, голово, коли ти цікавишся моєю особою, то пойдь у район, розпитайся, там тобі все про мене розкажуть, а документів я тобі не покажу — ти не міліція.

— Так ти хочеш, щоб я її зараз же

викликав? — почervonів на обличчі Гнат і ступнув було наперед.

— Е, куди? — крикнув Дорош сполохано. — Не йдіть, товаришу голово, хромові чоботи в гній замажеться.

Гнат, приголомшений окриком, розгубився і відступив назад, потім зрозумів, що це насмішка, але поправити свого становища вже не міг. Павло, який спочатку не зрозумів жарту Дороша, тепер ж присів від сміху і, ляляючи себе долонями по колінах, закричав:

— А що, Гнате, получив гривеник задачі?

Гнат, насутивши, мовчки вийшов із корівника.

*

Дорош вийшов із корівника, метнув поглядом до кабінету: біля ганку стояла лінійка, отже, Оксен повернувся. У сінцях Дорошеві зустрівся Григор, якось несміливо заступив Дорошеві дорогу.

— Що таке?

Григор відвів убік налиті тухою очі, лиць його зробилося сумним і якимсь безнадійним.

— Краще не заходить до нього зараз. Пропав чоловік.

Дорош, нічого не зрозумічи, знизав плечима, в передчутті чогось недобого ступив у кімнату рахівника. Мимо Дороша спрітно прошигнув Бовдюг із загадково усмішкою під рудими вусами. «Чого це вони ніби з причастя?» Дорош глянув у куток: біля столу сиділи — обліковець Улас Хомутенко, Сергій Золотаренко і Денис Кошара. Побачивши Дороша, змовницькі перезирнулися поміж собою, і з їх усмішкою Дорош зрозумів, що сталося щось незвичайне. Він зробив вигляд, що не помітив їх усмішок, і рвучко відчинив двері в кабінет Оксена. Тє, що він побачив, україн збентежило його: в кабінеті все було в такому безладді, ніби по ньому нещодавно пройшовся вихор. Стільці порозкидані, прикривалися з стола пожмакані, кинуті на підлогу, чорнильниця розбиті, фіолетові бризки поквашували білі стіни, шибка у вікні видавлена, і крізь неї вільтає в кімнату вітер, ворушить на підлозі і на столі розкидані папери. На лаві, розкинувши руки, лежить Оксен, з чобіт капає на підлогу ріденька грязючка, лиць блідосіре, очі зацілюючі, груди високо підімаються і грізно сопуть,

задушливий, кислий запах самогонного перегару витас над сплячим. Дорош, насутивши, якусь хвилину дивиться на Оксена, потім бере з кутка великий, розціцькований квітами полив'яний глечик з водою і виливає п'яному на голову. Оксен, не розплющаючи очей, тріпає головою і, стискаючи руку в кулак, п'яно варазюкає «Приссю... Ма-арш!» і починає шукати правою рукою стремено.

Тоді Дорош знову наливав із відря в глечик холодної води і ще раз повторює процедуру. Оксен неохоче підводиться, сідає на лаву, каламутними очима дивиться на Дороша і, плямкаючи губами, знову моститься, щоб лягти, але Дорош бере його цукко за петельки і починає трясти. В Оксена поволі світлішають очі.

— Аа, замісничок-заступничок, — п'яно усміхається він, хитаючись тулубом. — Чч-чого тобі треба?

— Де корм для корів, який ти обіцяв уранці?

— А я їх порозганяв. Хочеш? І ттебе вижену... — Оксен підводиться на ноги, але стояти йому важко, невидима сила водить його з боку на бік.

Дорош бачить, що говорити з ним зараз марно, і виходить з кабінету. На ганку його зустрічає перелякання Григор, в розpacії б'є руками об поли:

— Пропав чоловік... Ніколи ж такого не було, а це — на тобі.

— Де він набрався?

— На хуторах же, щоб вони й до завтра не достояли. Ох, і люди ж там, товаришу Дороше. Такі люди, що, однім словом, самогонщики. Не будеш пити — ножакою зуби розріплять, а все одно залютють. Ви його й не винійті...

У словах Григора прозвучали жаль і хитро приховане прагнення вигородити свою голову.

— Таке з кожним може трапитися. Свої люди простять. Тільки б до району не доскочилло, бо як донесе хто — буде біда. Можуть комісію наслати. А кому ж воно такий клопіт потребний?.. Я ось йому капустяного розсолу принесу, зараз полегшає.

— Він прочухається я без розсолу, — з наслішкою в голосі проговорив Дорош.

— А ти краще порадь, що з худобою робити? Два дні стоїть негодовані.

— У нас тут недалеко цукровий завод єсть, але, як кажуть, радіє кума, та дарма: той жом, що нам належав, ми вже давно вивезли, а нового не дадуть...

Вшанування Юліуша Словацького

Журнал «Всесвіт» (вересень, 1959) умістив до 150-річчя народження Юліуша Словацького статтю Максима Рильського «Полум'яний гений». Подаемо кілька уривків з неї.

Юліуш Словацький вважав себе антиподом Адама Міцкевича. І'я п'ята пісня не перекладеної досі на російську мову і переведеної тепер мною та Є. Дроб'язком на мову українську поеми Словацького «Беньовський» присвячена пам'яті для поляків зустрічі двох великих поетів на одному емігратському вечорі. Зустріч цю зображення Словацький як двоїй титанів, як герців богів. Він так і закінчує пісню, звертаючись до Міцкевича (ніде, звичайно, не названо):

Прошай, прошай навік! Не вороги, А сонць двох супротивні ми боги...

Говорити про могутність поетичного хисту Словацького, про невичерпне багатство його фантазії, показати їх на конкретних прикладах, — завдання захоплююче, але дуже важке. Я за нього не беруся. Я хочу лише висловити безмежний подів: як могла ця хвороблива, потайна, самотня — значно самотніша, ніж Міцкевич, — людина за коротке своє життя зробити так багато, показати стільки граней свого невичерпного полум'яного генія! «Примхливий чарівник», він то заводить нас на спілученні білі верховини Альп, де розквітає голубино-чисте кохання двох невинних істот (поема «В Швайцарії»); то вражає суверо простою розповіддю араба, в якого чума відібрала почервіні з очей («Батько зачумлених»); то вводить в атмосферу палкіх пристрастей і нещадних ревнощів («Мазепа»); то переселяє в країну неймовірної фантастики і страшних злочинів «Балладина», «Лілля Венеда»; то відкриває чарівні місця («Змій», «Пісня козацької дівчини»). Україна Словацького — фантастична Україна, як більшою чи меншою мірою фантастично, або принаймні не дуже точно зображені вона була і в його польських сучасників, представників так званої «української школи», Богдана Залеського, Северина Гоцінського та Антонія Мальчевського.

Повз давні, темні степові кургани Він мчить і мчить на чорному коні. В землі подзвоноють розбиті жбані Із прахом рицарів, а в вишні Кружляють гайворони, як шайтани; Списи в кущах палають, мов огні, І воявницькі одяги мелькають.

Там на курганах лірники співають Журліві думи предківських часів...

(Переклад мій)

Ясно, що масмо тут чисто романтичний, умовний пейзаж у стилі Юго чи Байрона... З досить бідних, головним чином польських джерел, склав собі Словацький уявлення і про історичну Україну (той самий «Беньовський», «Змій», «Пісня козацької дівчини»). Україна Словацького — фантастична Україна, як більшою чи меншою мірою фантастично, або принаймні не дуже точно зображені вона була і в його польських сучасників, представників так званої «української школи», Богдана Залеського, Северина Гоцінського та Антонія Мальчевського.

Алеж далекий від будь-якої правдоподібності і Дніпро в «Страшній помсті» Гоголя! І адже ж не завжди поет піклується про зовнішню правдоподібність! Тут треба, нарешті, назвати стосовно до Словацького той термін, якого

я досі уникав: романтик. Словацький був романтиком з голови до п'ят.

Так, Словацький був романтиком. І це говориться ніяк йому не в суд. Але на чисто реалістичний характер такихого творів, як поема «Батько зачумлених», вказувала це Леся Українка. А верховина творчості Словацького — «Беньовський» — попри фантастичність багатьох уступів у цілому забарвлена земними реальними фарбами і пройната тим, що ми звемо романтичною іронією.

Словацький — польський поет і поль

Дім солдата

(Закінчення з 7 стор.)

не думати. Цього навчила його армія. А потім рано чи пізно ти її знайдеш. Якщо ти дійсно вже дозрілий для дівчини, то все якусь знайдеш. Про це не треба думати. Рано чи пізно це прийде. Цього навчила його армія.

Він радо хотів би дівчини, якби вона приходила до нього й не вимагала розмови. Але тут дома все було занадто складне. Він зінав, що ніхто не міг би все це пережити ще раз. Не варто було турбуватися. Добре було з французькими й німецькими дівчатами. Не було зайвих розмов. Не вмів багато говорити і не було потреби говорити: все було просто й були друзями. Він думав про Францію і потім почав думати про Німеччину. В цілому Німеччина йому більше сподобалася. Він зовсім не хотів повернутися з Німеччини. Він зовсім не хотів додому. І все ж він додому повернувся. Він сидів на балконі.

Йому подобалася дівчата, що проходили по другій стороні вулиці. Йому подобався їх вигляд більше, ніж німецьких чи французьких дівчат. Але їх світ не був його світом. Він хотів би мати одну з них. Але не варто було. Вони мали такі гарні форми. Він любив форми. Вони хвилювали. Але зварди цього він не хотів вступати в розмови. Аж так дуже він їх не потребував. Але дивитися було приемно на всіх. Не варто було. Не тепер, коли все почало знову приходити до ладу.

Він сидів на балконі і читав книжку про війну. Це була історична книжка, він читав про всі бої, в яких сам брав участь. Це було найцікавіше з усього, що він досі читав. Йому хотілося, щоб було більше map. Йому хотілося, щоб про все тє з'явилася справді добре книжки з спеціальними mapами. Щойно тепер він зрозумів дещо про війну. Він був добрим солдатом. В цьому була різниця.

Одного ранку, коли він пробув дома вже майже місяць, увійшла до спальні його мати й сіла на ліжку. Вона розгладила фартух.

— Я говорила з твоим батьком, Гарольде, — сказала вона, — і він погодився, щоб ти брав вечорами авто.

— Так? — сказав Кребс у півні, — брати авто? Так?

— Так. Твій батько зважив уже давно, що ти повинен вечорами мати авто, якщо ти захочеш, але говорили ми про це лише вчора.

— Ну, закладаюся, що ти його на це намовила, — сказав Кребс.

— Ні. Твій батько сам запропонував.

— Алех закладаюся, що ти його примиусила до цього, — Кребс сів на ліжку.

— Зідеш сидіти вниз, Гарольде? — спітала його мати.

— Як тільки одягнуся, — відповів Кребс.

Його мати пішла з кімнати, і тим часом, як він умивався, голився й одягався, щоб зйті на снідання, він чув, як мати щось смажила внизу. Коли він ів, сестра принесла пошту.

— Ей, Гаро, — сказала вона, — ти, старий ковпак, чого ти взагалі встаєш?

Кребс глянув на неї. Він любив її. Вона була його любима сестра.

— Принесла газету? — спітав він.

Вона подала йому «The Kansas City Star», і він розірвав брунатну загортку й відкриє спортову сторінку. Він розгорнув газету й прихилив її до карафки з водою, щоб читати її істі одночасно.

— Гарольде, — його мати стояла в дверях до кухні, — Гарольде, не розкидаєш газети. Твій батько не зможе прочитати газету, як ти її порозкидаеш.

— Я не розкидатиму, — сказав Кребс.

Його сестра присіла до столу й дивилася, як він читає.

— Ми грасмо сьогодні бейсбол по обіді в школі, — сказала вона. — Я буду кидати.

— Добре, — сказав Кребс. — Як там старе крило?

— Я можу кидати краще від хлопців. Я ім показую все, чого ти мене навчив. Інші дівчата нічого не варти.

— Так? — сказав Кребс.

— Я ім кажу всім, що ти мій хлопець.

Правда ж, ти мій хлопець, Гаро?

— Будь певна.

— Чи справді брат не може бути моїм хлопцем тільки тому, що він мій брат?

— Я не знаю.

— Ти певно знаєш. Чи ти міг би бути моїм хлопцем, Гаро, якби я була велика і якби ти хотів?

— Певно. Ти вже моя дівчина.

— Чи я дійсно твоя дівчина?

— Певно.

— Ти мене любиш?

— Угу.

— Будеш завжди мене любити?

— Певно.

— І прийдеш туди подивитися, як я

граю?

— Можливо.

— О, Гаро, ти мене не любиш. Якби ти мене любив, то захотів би прийти туди подивитися, як я граю.

Кребсова мати увійшла в ідалню. Вона принесла тарілку з двома смаженими яйцями й хрупким салом зверху і тарілку з гречаними млинцями.

— Іди сюди, Гелено, я хочу поговорити з тобою.

— Вона поставила яйця й сало перед ним і принесла глечик кленового сиропу до гречаних млинців. Потім сіла до столу проти Кребса.

— Може б ти відклав газету на хвилину? — сказала вона.

Кребс уявив газету й згорнув її.

— Чи ти вже вирішив, що масиши робити, Гарольде? — сказала мати, знімаючи окуляри.

— Ні, — відповів Кребс.

— Чи ти не думаєш, що вже час? — Вона не сказала це грубо. Вона була стурбована.

— Я ще про це не думаю, — сказав Кребс.

— Бог для кожного має якусь працю, — сказала його мати. — Не може бути рук без діла в його царстві.

— Я не в його царстві, — відповів Кребс.

— Ми всі в його царстві.

Кребс почував себе ніяково й ображено, як завжди.

— Я так багато турбувалася за тебе, Гарольде, — продовжувала мати, — Я знаю спокуси, що чигали на тебе. Я знаю, що мужчини податливі. Я знаю, що твій дід, мій батько, говорив про громадянську війну, я молюся за тебе. Я молюся за тебе цілий день, Гарольде.

Кребс дивився на товщ із сала, що холонув на тарілці.

— Твій батько стурбуваний також, — продовжувала мати. — Він думає, що ти втратив гордість, що ти не маєш мети в житті. Чарлі Сіммонс, твого ж віку, має добру працю й скоро одружиться. Всі хлопці якось осідають, всі хочуть щось здобути; ти ж бачиш, що хлопці, як от Чарлі Сіммонс, справді йдуть по найкращому шляху, щоб стати гордістю громади.

Кребс нічого не відповідав.

— Не кривися, Гарольде, — говорила мати. — Ти знаєш, що ми любимо тебе, і для твоєго добра я кажу, як стояти справи. Батько не хоче обмежувати твою свободу. Він хоче, щоб ти користувався автомобілем. Коли ти візьмеш проїхатися ту чи іншою гарною дівчину, ми будемо тільки раді. Ми хочемо, щоб ти розважався. Але ти мусиш на щось зважитися з працею, Гарольде. Батькові байдуже, з чого

Джеймс ТЕРБЕР

Казки для нашого часу

КРОЛІ, ЩО СПРИЧИНИЛИ ВСЕ ЛИХО

В часі, що їх пам'ятав найменша дитина, була собі родина кріліків, що жила близько вовчої зграї. Вовки проголосили, що їм не подобається спосіб життя кролів. (Вовки захоплювалися своїм власним способом життя, бо це ж був єдиний спосіб, як треба жити). Одної ночі землетрус убив кількох ворків; вину за це покладено на кріліків, бо добре відомо, що кролі товчуть своїми задніми ногами землю і спричиняють землетруси. Іншої ночі одного із вовків убив громовий удар, і в цьому теж обвинувати кролів, адже як добре відомо, що салатоїди спричиняють близькі вовки. Вовки загрозили кролям цивілізацією, якщо вони не стануть добрим поводитися, і кролі вирішили втекти на пустинний острів. Проте інші звірі, що живли на великій віддалі, засоромили їх, кажучи: «Ви повинні лишитися там, де ви є, і бути хоробрими. Цей світ не для віткаїв від дійності. Якщо вовки заatakують вас, ми — за всією правдоподібностю — прийдемо вам з допомогою». І так кролі залишилися жити близько вовків, а одного дня прийшла страшна повінь, що затопила дуже багато вовків. Це приписали кролям, бо добре відомо, що гризуни моркви з довгими вухами спричиняють повені. Вовки напали на кролів — для їхнього власного добра — й ув'язнили їх в темній печері — для їхньої же охорони.

Коли декілька тижнів після цього проколови не було чути, інші звірі зажадали дізнатися, що з кролями сталося. Вовки відповіли, що кролі з'їли, а тому що їх з'їли — вся ця афера була чисто внутрішньою справою. Але інші звірі перестерегли, що вони можуть, евентуально, об'єднатися проти вовків, якщо їм не подадуть якоїсь причини чому кролі знищено. І вовки дали їм причину: «Вони намагались утекти, — сказали вовки, — а світ цей, як знаєте, не для віткаїв від дійності».

Мораль: Не йди — біжи на найближчий пустинний острів!

ти почнеш. Кожна праця шляхетна, як він каже. Але ти мусиш з чогось почати. Він просив, щоб я з тобою поговорила цього ранку, а потім ти найкраще можеш зайди до його бюро.

— Це вже все? — запитав Кребс.

— Так. Ти вже не любиш свою матір, сину?

— Ні, — сказав Кребс.

Мати дивилася через стіл на нього.

— Її близькими. Вона почала плакати.

— Я нікого не люблю, — сказав Кребс.

Це не мало ніякого сенсу. Він не міг її сказати; він не міг її пояснити. Нерозумно було говорити їй таке. Він тільки відійшов. Він перешов до нії і взяв її за руку. Вона плакала, закривши лицьо руками.

— Я ж так не думав, — сказав він. — Я просто був сердитий. Я не хотів сказати, що тебе не люблю.

Мати плакала далі. Кребс поклав руку на її плече.

— Ти не віриш мені, мамо?

Мати похитала головою.

— Прошу, прошу, мамо, прошу вірити мені.

— Добре, — сказала мати, давлячись слізами. Вона глянула на нього.

— Я твоя матір, — сказала вона, — я тебе тримала біля серця, як ти був маленькою дитиною.

Кребс почував себе ніяково і якось гайдко.

— Я знаю, мамо, — сказав він. — Я спробую бути твоим добрим хлопцем.

— Хочеш помолитися за меню? — сказала мати.

Вони стали на коліна перед столом, і Кребсова мати молилася.

— Тепер, Гарольде, молися ти, — сказала вона.

— Я не можу, — сказав Кребс.

— Спробуй, Гарольде??

— Я не можу.

— Помолитися за тебе?